

Taasiseseisvunud Eesti etnodemograafiline „dekoloniseerimine“: diskursusest ja praktikast

Reigo Lokk

Sissejuhatus

Postkommunistliku Kesk- ja Ida-Euroopa uued, taastatud ning transformeerunud režiimiga riigid andsid tublisti hoogu umbes inimpõlve jagu aastaid tagasi tuule tiibadesse saanud ühiskondlike siirete uurimisele ehk transitoloogiale.¹ Üleminekuühiskondade demokratiseerimisele, turumajandusele ümberlülitumise ja riikluse ülesehitamise kõrval figureerivad tänaseks neljanda sambana tähelepanu keskmes ühtlasi mitmesugused natsioonikujunduslikud aspektid,² millel on tugevad seosed nn. rahvastava riigi (*nationalizing state*) kontseptsiooniga. Viimasele tuginevad empiirilised näited viitavad, et kuna kaasaegsed riigid pürivad reeglina teatava poliitilise ruumi kindla kultuurilise sisuga täitmisele ning taotlevad samas selle elanikkonnaülese solidaarsuse teket, hõlmavad vastavad praktikad mitte ainult rahvastiku sotsiokultuurilist standardiseerimist, vaid kohati ka populatsiooni etnodemograafilist ühtlustamist.³

Osaliselt haakub eelmainitud käsitlusviis imperiaalset laadi võõrvõimust vabanemise ja

postkolonialismi paradigmaga.⁴ Antud kontekstis on näiteks Nõukogude Liidu lagunemise lõppfaasis iseseisvuse taastanud Baltimaade näol suuresti tegu postimperiaalsete riikidega, mis pidid sarnaselt 1960-ndate aastate Aafrikale asuma aktiivselt tegelema uue põhiseaduse kirjutamise, riigiasutuste ümberkujundamise või rahvusriiklike mehhanismide töökorda sättimisega. Seetõttu kerkisid ruumi mitmekülgse rahvastamise taustal muu hulgas peagi esile komplikatsioonid mõnede maade etnilises plaanis suhteliselt heterogeense elanikkonnaga, kellest arvestatav osa oli/on paljude põliselanike silmis omamoodi „koloniaalpärandina“ eeldatavalt „lojaalne“ pigem endisele keskusele.

Nõukogude-järgse Eesti Vabariigi unifikseeriv surve on üldjoontes olnud suunatud võrdlemisi traditsioonilistele võtmevaldkondadele, nagu keele-, haridus- ja infopoliitika, või siis on rakendatud rahvastikurühmade ühtekuuluvustunde (taas)tootmisel kollektiivseid rituaale ning rahvussümbolikat. Sugugi vähem aktuaalseks ei osutunud iseseisvuse algaastatel erinevad migratsioonipoliitilised

¹ Vastavatest teedrajavatest töödest vt. nt. G. O'Donnell, P. C. Schmitter. *Transitions from authoritarian rule. Tentative conclusions about uncertain democracies.* Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1986; W. Merkel. *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung.* Opladen, 1999.

² C. Offe. *Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe.* – *Social Research* 1991, vol. 58, no. 4, lk. 865–892; T. Kuzio. *Transition in post-communist states. Triple or quadruple?* – *Politics* 2007, vol. 21, no. 3, lk. 168–177.

³ R. Brubaker. *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe.* Cambridge, 1996; R. Brubaker. *Aftermaths of empire and the unmixing of peoples.* – K. Barkey, M. von Hagen (eds.). *After empire. Multiethnic societies and nation-building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires.* Boulder, Oxford, 1997; W. Kymlicka. *Nation-building and minority rights. Comparing West and East.* – *Journal of Ethnic and Migration Studies* 2000, vol. 26, no. 2, lk. 183–212.

⁴ Loe lähemalt nt. A. Loomba. *Colonialism/postcolonialism.* Routledge, London, New York, 1998; B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin. *Post-colonial studies. The key concepts.* London, New York, 2003.

abinõud. Et Eesti puhul ei kehtinud Euroopas tüüpilised migratsiooniskeemid ja Nõukogude võim oli oma olemuselt illegaalne nähtus, käsitleti sel perioodil sisse rännanud mitte-eestlasi paljuski kui kutsumata külalisi. Veel enam – ligi pool sajandit väldanud okupatsiooni päevil aset leidnud drastilised muutused riigi rahvuslikus koosseisus⁵ sünnitasid etniliste eestlaste seas juba mõnda aega „eksistentsiaalseid hirme“. 1990-ndate aastate esimese poole eestikeelses meedias ei kiputud venekeelses elanikkonnas nägema mitte niivõrd väärtuslikku „inimvara“, kui võrd pigem ohtu eesti rahvuse ning kultuuri püsijäämisele, Eesti kaitsevõimele ja territoriaalsele terviklikkusele. Radikaalsemad ringkonnad ei teinud erilist saladust faktist, et nad loodavad võimalikult paljude nõukogudeaegsete immigrantide ajaloolistele emamaadele naasmist. Igal juhul kõnelesid nii Eesti vaimueliit kui ka valitsus perestroika edenedes üha julgemalt kontrollimatule ning massilisele sisserände punkti panemise vajadusest ja negatiivse rändesaldo saavutamise.⁶ Sellega sooviti leevendada rahvuspingeid, ennetada potentsiaalseid konflikte, nimirahvuse osakaalu riigi demograafilises struktuuris tõsta ning kokkuvõttes lihtsustada ühiskonna siirde- ja integratsiooniprotsesse.

Samal ajal asuti suhteliselt varakult opereerima dekolonisatsiooni mõistega. See Teise maailmasõja järel⁷ Euroopa impeeriumide asumaadele suveräänsuse andmise kiiluvees populaarseks saanud termin tähistabki eeskätt koloniaalsüsteemi likvideerimist,

alates endise metropoli militaarüksuste väljaviimisest, majanduslikest ja kultuurilistest ümberkorraldustest kuni reaalse võimuvahetuseni. Siiski ei puudu siit kontekstist tihutilugu ka rahvastiku etnodemograafilise koosseisu ümberkujundamise ambitsioon, mille sugemed olid samuti märgatavad iseseisvuse ennistanud postkommunistliku Eesti puhul.

Käesolev artikkel keskendub postsotsialistliku Eesti Vabariigi venekeelse elanikkonna väljarände soodustamisele orienteeritud poliitiliste initsiatiivide vaatlusele. Pärast (post)kolonialismi teoreetilise tagapõhja põgusat tutvustamist käsitletakse esmalt Eesti (etnilises tähenduses mõtestatud) rahvusriigi taastamise ideoloogiaga tihedalt läbi põimunud dekolonisatsiooni diskursust. Jälgides seesmisi arenguid, mille pinnalt taoline retooriline foon jõudu ammutas, ning apellatsioonide, mis teenisid eelkõige globaalsete välisloojajate kaasamise eesmärke. Seejärel demonstreeritakse Eesti keskvoimude vastavaid etno- ja rändepoliitilisi praktikaid ning kajastatakse olulisimaid rahvusvahelisi reaktsioone. Viimaks otsitakse vastust küsimusele, milline oli mitte-eestlaste emigratsiooni mahitanud meetmete tulemuslikkus. Ühtlasi analüüsides, millal ja miks üheksakümne date aastate algul võrdlemisi laialdaselt tarvitusel olnud dekolonisatsiooni terminoloogia ametlikust sfäärist taandus.⁸

Uurimisseisu vallas tuleb tõdeda, et postkolonialismi akadeemilisest arsenalist laenatud mõisteid on kuigipalju rakendatud kirjandusteaduses,⁹ rahvatantsu uuringutes,¹⁰

⁵ Eestlaste osakaal langes Teise maailmasõja lõpu rohkem kui 95%-lt 1989. aastaks veidi rohkem kui 61%-le. (K. Katus, A. Puur. Rahvastikuteadus ja Eesti rahvastikuarengu pöördepunktid. – Akadeemia 2006, nr. 3, lk. 500; 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus: Kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus, II. Statistikaamet, Tallinn, 2001, lk. 9)

⁶ EFA, f. 309, s. 1694. Vabariigi Valitsuse 10.12.1990 istungi fonogramm; M. Jõgi (koost.). Eesti NSV loomingu liitude juhatuste ühispleenum 1.–2. aprillil 1988. Tallinn, 1988, lk. 229.

⁷ Üksikud sotsiaalteadlased kasutasid dekoloniseerimise mõistet juba 1920-ndatel aastatel, ent tuntuks tegi selle järgmise dekaadi alguses Saksa majandusteadlane Moritz Julius Bonn. (M. Bonn. The age of counter-colonisation. – International Affairs 1934, vol. 13, no. 6, lk. 845–847).

⁸ Käesolev artikkel ei keskendu esmajoones vastavate nihete põhjuste igakülgele väljaselgitamisele, vaid seab esiplaanile pigem üldiste poliitiliste dünaamikate seiramise.

⁹ Nt. P. Peiker. Ida-Euroopa kirjandus postkoloniaalsest vaatenurgast. – Vikerkaar 2005, nr. 10/11, lk. 142–151; E.-R. Soovik. How newness enters a country. Reception of the ‘postcolonial’ in Estonia. – Interlitteraria 2006, no. 11 (1), lk. 161–173.

¹⁰ S. Kapper. Pärimus ja jäljendus. Postkolonialistlik katse mõista rahvatantsu olukorda Eesti NSV-s ja pärast seda. – Methis 2011, nr. 7, lk. 122–135.

eesti kujutava kunsti¹¹ või joonisfilmi ajaloo perspektiivide seletamisel,¹² kuid muudes distsipliinides praktiliselt mitte. Samamoodi on tugevalt alakajastatud Eesti rahvustava sisuga rändepoliitika dekonstruktsioonid.¹³ Õnneks on kohalikud demograafid ning ajaloolased jõudnud üksjagu kaardistada Teise maailmasõja järgse Eesti etnodemograafilise situatsiooni kujunemist, mille tooniandvaks teguriks oli kahtlemata nõukogudeaegne ulatuslik immigratsioon.¹⁴ Sealjuures on mõned välisautorid tõlgendanud seda just nimelt koloniaalsuhete, täpsemalt nn. sisekolonialismi (ingl. *internal colonialism*) võtmes.¹⁵ Rahvastikuteadlased on kirjeldanud üsna mitmekülgset ka Eesti tänapäevast sotsiodemograafilist profiili.¹⁶ Eesti riikliku iseseisvuse taastamise järgse rahvusluse uurimise põld seisab historiograafilises plaanis paraku aga siiani suuresti söötis. Erandiks ei ole siin ka selle rändepoliitikaga haakuv „dekolonisatsiooni“

problemaatika. Käesolev artikkel püüabki anda nende lünkade täitmisel oma panuse.

Enne vastava temaatika juurde siirdumist tuleks aga täpsustada veel mõningaid mõisteid. *Migratsiooni* ehk rännet käsitletakse käesolevas artiklis eelkõige inimeste riigipiirideülese püsiva asupaigavahetusena.¹⁷ Sõltuvalt migratsiooni suunast räägitakse *emigratsioonist* ehk riigist (pikemaajalisest) välja liikumisest ning *immigratsioonist* ehk riiki sisenemisest. *Remigratsiooni* ehk naasevrände korral on tegemist tagasipöördumisega sünni- või mõnda eelmise elukohta.¹⁸ Seega eristatakse teaduslikus plaanis üldpopulatsioonides nii põlisasukaid kui ka immigrantrahvastikku. Viimast määratlevad demograafid üldjuhul inimestena, kelle mõlemad vanemad ja kõik neli vanavanemat on sündinud väljaspool asukohamaad. See tähendab, et teatava riigi põlisrahvastiku hulka kuulub arvestuslikult see, kes ise ja kelle vähemalt üks vanematest on seal sündinud.¹⁹

¹¹ J. Kangilaski. Lisandusi postkolonialismi diskussioonile. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2011, nr. 1-2, lk. 7–25.

¹² A. Trossek. Rein Raamatu ja Priit Pärna joonisfilmid nõukogude võimudiskursuses. Ambivalents kui allasurutud dominantne kultuurikood totalitarismis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, nr. 4, lk. 102–128.

¹³ Riivamisi on antud ainevaldkonda puudutanud A. Toots. Immigration in Estonia. Politics and policy. – The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics. Aprill 1994, lk. 70–79 ja Mai 1994, lk. 68–81; H. Kulu. Policy towards the diaspora and ethnic (return) migratio. An Estonian case. – GeoJournal 2000, vol. 51, no. 3, lk. 135–143; M. Eber. Tagasipöördumise riiklik toetamine: sihtasutuse Eesti Migratsioonifond rollist Eestisse tagasipöördumisel. – O. Lukason (toim.). Tagasi koju? Konverents eestlaste repatrieerumisest. Tartu, 2008.

¹⁴ K. Katus. Migratsioon ja selle mõju demograafilise olukorrale Eestis. – Poliitika 1990, nr. 5, lk. 44–57; L. Tepp. Välimigratsiooni põhjused, migrantide paikus ja Eesti rahvastiku sünnikohad 1989. aasta rahvaloenduse andmetel. – Eesti Statistika 1994, nr. 11, lk. 16–24; D. Vseviov. Nõukogudeaegne Narva: elanikkonna kujunemine 1944–1970. Tartu, 2001; O. Mertelsmann. Ida-Virumaale sisserändamise põhjused pärast Teist maailmasõda. – Ajalooline Ajakiri 2007, nr. 1, lk. 51–74. Nõukogude migratsioonipoliitikat laiemalt puudutavad nt. J. R. Azrael, (ed.). Soviet nationality policies and practices. New York, 1978; G. Simon. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft. Baden-Baden, 1986; R. G. Suny. State, civil society, and ethnic cultural consolidation in the USSR – Roots of the national question. – G. W. Lapidus et al. (eds.) From union to commonwealth. Nationalism and separatism in the Soviet Republics. Cambridge, 1993; T. Martin. Affirmative action empire. Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca, 2001.

¹⁵ Nt. C. W. Mettam, S. W. Williams. Internal colonialism and cultural divisions of labour in the Soviet Republic of Estonia. – Nations and Nationalism 1998, vol. 4, no. 3, lk. 363–388; C. W. Mettam, S. W. Williams. A colonial perspective on population migration in Soviet Estonia. – Journal of Ethnic and Migration Studies 2001, vol. 27, no. 1, lk. 133–150.

¹⁶ L. Sakkeus. Migratsioon ja selle mõju Eesti demograafilisele arengule. – J. Viikberg (koost.). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn, 1999; K. Katus, A. Puur, L. Sakkeus. Development of national minorities in Estonia. – W. Haug et al. (eds.). The demographic characteristics of national minorities in Certain European States. Volume 2. Strasbourg, 2000; T. Tammaru, H. Kulu. The ethnic minorities of Estonia. Changing size, location, and composition. – Eurasian Geography and Economics 2003, vol. 44, no. 2, lk. 105–120; E.-M. Tiit. Eesti rahvastikust 21. sajandi algusaastail. – Akadeemia 2008, nr. 12, lk. 2563–2593.

¹⁷ Vt. J. R. Weeks. Population. An introduction to concepts and issues. Belmont, 1999, lk. 233–234.

¹⁸ K. Katus (toim.) Mitmekeelne demograafiasõnastik: Eesti väljaanne. Tallinn, 1993, lk. 59.

¹⁹ K. Katus, A. Puur, L. Sakkeus. Immigrant population in Estonia. – W. Haug et al. (eds.). The demographic characteristics of immigrant populations. Strasbourg, 2002; K. Jänes-Kapp et al. Demograafiast ja rahvastikuarengu seaduspärasustest. Tallinn, 2005, lk. 44, 77.

Sageli seotakse põlisust ka *rahvusliku vähemuse (national minority)* staatusega,²⁰ ehkki selline kategooria võib ühtlasi olla sõltuvusse seatud kodakondsusest, riigi põhirahvusest objektiivsete tunnuste (nt. päritolu, keel, religioon) poolest lahkumisest, suhtarvusest, teatavast rühmasisesest solidaarsusest, sotsiaalsest konkurentsivõimetuselt või grupi subjektiivselt enesemõistmisest. Tihti peale mõneta politiseeritud vähemuse-mõiste puhul puudub paraku siiani üldtunnustatud juriidiline definitsioon, rahvusvahelised konventsioonid ning riigid tõlgendavad seda erinevalt ja tegemist on levinud aruteluainesega.²¹ Tuleb märkida sedagi, et etnilise vähemuse kriteeriumide piiritlemine varieerub teadusdistsipliini. Siinkohal lähtutakse levinud määratlusest, mille järgi kuuluvad minorigruppide hulka riigi territooriumil põliselt elunevad isikud, kel on selle maa kodakondsus ning kes eristuvad riigi enamusrahvusest etnokultuuriliste karakteristikute poolest.²² Kasutades Nõukogude perioodil Eestisse sisse rännanud muud päritolu rahvastiku hõlmamiseks mõistet „venekeelne vähemus/elanikkond“, mis ei satu konflikti Eesti Vabariigi õigusruumis leiduvate klauslite, ühiskondlike praktikate ega demograafiliste töökadega (sest vene keel on ka üsna mitmete mitte-vene rühmade juures nende dominantkeeleks).

(Post)kolonialismi raamistu

Kolooniast ehk asumaast tulenevate mõistete piiritlemisel puudub teadlaste seas tänaseni ühene konsensus. Harilikult on kolonialismi

defineeritud kui välistekkelist domineerimissüsteemi, kus mingi imperiaalne poliitiline üksus hõivab ning kontrollib teise riigi/rahva territooriumi, ekspluateerib selle ressursse, kipub koloonia põliselanikke käsitlema õhtumaade kultuurimallidest lähtuvalt „tsiviliseerimatute“ olenditena ning tavatseb viimaste poliitilisi ja inimõigusi erineval määral kärpida. Üpris sageli iseloomustavad säärast valitsemisvormi ka koloniaalasunduste soodustamine ja keskuse-perifeeria suhted.²³

Postkolonialism omakorda tähistab ennekõike interdistsiplinaarset uurimissuunda, mis tegeleb kolonialismi ühiskondlike mõjude analüüsiga. See 1980-ndatel aastatel angloameerika ülikoolides pead tõstma hakanud valdkond on olnud paljuski kultuuri- ning kirjandusteaduse keskne, ent hõlmab ometi küllalt mitme akadeemilise eluala esindajaid. Nii uuritakse postkolonialismi paradigma raames muu hulgas näiteks kolonisatsiooniperioodi poliitilisi, sotsiaalmajanduslikke või psühholoogilisi toimeid. Tihtilugu on siin iseäranis terava luubi all tänapäevaste koloniaalsuhete taastootmine ja muutumine, samuti marginaliseeritud kultuuridele „hääle“ andmine ning nende (traditsioonilistest) mõõdupuudest tulenevate enesetõlgenduste/kogemuste esitlemine.²⁴

Samas joonistuvad (Lääne) kirjanduses juba pikemat aega välja tendentsid kasutada „kolonialismi“ sõnavara ning vaatevinklit pelgalt Aafrika, Aasia või Ameerika puhul. Euroopa-sisesed maadevallutused, sh. Ida-Euroopa imperiaalne minevik, on erinevatel põhjustel – mille hulgas poliitilised ei

²⁰ Näiteks kipuvad rahvastikuteadlased Eesti kontekstis eristama tänasel päeval vaid umbes 40 000 inimese suurust vene vähemust ja loevad ülejäänud välispäritolu rahvastiku hulka kuuluvaks. – K. Katus *et al.* Development of national minorities, lk. 30; K. Jänes-Kapp *et al.* Demograafiast, lk. 44.

²¹ Neist probleemidest loe lähemalt nt. J. J. Preece. National minorities and the European nation-states system. Oxford, 1998; J. Viikberg. Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest. – Keel ja Kirjandus 2001, nr. 3, lk. 197–201; I. Dose. Nationale Minderheiten im Ostseeraum. Geschichte und Gegenwart, Identität und territoriale Anbindung. Berlin, 2011, lk. 29–41.

²² J. Viikberg. Vähemusrahvus, lk. 201.

²³ R. J. Horvath. A definition of colonialism. Current Anthropology 1972, vol. 13, no. 1, lk. 45–57; Vt. ka nt. H. F. Carey, R. Raciborski. Postcolonialism. A valid paradigm for the former Sovietized States and Yugoslavia? – East European Politics and Societies 2004, vol. 18, no. 2, lk. 215–216.

²⁴ Postkolonialismi pioneeridest loe nt. E. W. Said. Orientalism. New York, 1979; H. K. Bhabha. The location of culture. London, 1995; G. C. Spivak. A critique of postcolonial reason. Toward a history of the vanishing present. Cambridge, 1999.

ole kaugeltki viimased – olnud postkoloniaalsete uuringute peavoolu löikes suhteliselt neljandajärgulised. Kuigi poliitiliste deklaratsioonide pinnal kõneldi NSV Liidu kolonialismist juba 1950–1960-ndatel,²⁵ ei kiputa Nõukogude võimu postkolonialismi uurimisobjektina reeglina nägema. Kui ehk praeguse Eesti aladel enne 20. sajandit toimunud sündmused kõrvale jätta, siis üldjuhul Eesti võõrvõimudega seonduvat ajalugu niisugusel viisil ei tõlgendata, eriti Teise maailmasõja järgse okupatsiooni kontekstis.

Kriitikute arvates oli olukord Nõukogude Eestis tüüpilisest koloniaalsituatsioonist erinev, sest perifeeria (Baltikum) oli paljude näitajate poolest märksa arenenum kui keskus (Venemaa/Moskva). Ehkki ametlikult serveeriti nõukogude kultuuri kohati ülimana, seda alistatud enamasti nii ei tajunud ega hoomanud enese kultuurilist alaväärsust idas valitsevaga võrreldes ning seega klassikaline nn. vaimne koloniaalsuhe puudus. Arenenud kaasaegse rahvusriigi vallutamise puhul osutus viimase koloniaalsuhte teke ülepea küsitavaks. Okupeeritud Eesti elanikel oli juba välja kujunenud võrdlemisi tugev rahvuslik identiteet ja kõrgkultuur. Kui üldse, siis sai paleuseks

mitte vene „kolonisaatorite“, vaid Lääne kultuur ühes sellele omaste väärtustega. Liiti oli režiim kogu liidu piires üks ja Nõukogude kogemus suhteliselt samalalaadne kõigile NSV Liidu kodanikele. Sestap ei tohiks kolonialismis kahtlejate meelest niisuguseid „Lääne-Euroopat puudutavaid mudeleid“ kergekäeliselt Venemaa või NSV Liidu konteksti üle kanda.²⁶

Diskursuse pooldajate järgi võib aga Nõukogude perioodi – kus võõras riik kehtestab oma ülemvõimu, surub peale oma seadused ja haridussüsteemid ning kohandab majanduselu enda huvidele vastavaks – kolonialismi kontseptsiooni kaudu mõtestada küll.²⁷ Ka annekteeritud Eesti olukord, mida iseloomustas militaarne kontroll, poliitiline hegemoonia, Nõukogude institutsioonide ülekanndamine, eelmise korraga seotud eliidi kõrvaldamine, varasemate majandussidemete katkestamine, loodusressursside ekspluuteerimine, uute väärtushinnangute kultiveerimine, kultuurielu põhjalik tsenseerimine, kohaliku ajaloo ümberkirjutamine, vallutajate keelele eelisseisundi andmine, uusasunike immigratsiooni soodustamine jms., on mitmete autorite sõnul vaadeldav kolonialismina.²⁸ Ühtlasi

²⁵ Nt. Report of the select committee to investigate communist aggression and the forced incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R.: third interim report. Eighty-third congress, second session. United States Government Printing Office, Washington, 1954, lk. 6; Americans for congressional action to free the Baltic States. – The Baltic States. A case Study of modern-day colonialism in Europe. Chicago, 1967, lk. 3–4.

²⁶ Nt. A. Kappeler. Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall. München, 1992, lk. 14. Vt. ka lk. 265–266; E. Sarv. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. Tartu, 1997, lk. 195; A. Trossek. Rein Raamatu ja Priit Pärna joonisfilmid, lk. 109; O. Mertelsmann. Post-colonialism, cultural transfer, and the Soviet experience in Estonian history. – Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadusseminar 20.07.2011. <http://www.utkk.ee/index.php/et/yritused/kirjanduskeskuse-teadusseminarid/14-uritusel/50-post-colonialism-cultural-transfer-and-the-soviet-experience-in-estonian-history>. Mertelsmann soovib samas vähemasti NSV Liidu läänepoolse osa kohta tarvitada mõisteid „sovetiseerima“ ja „kultuuriülekanne“ (*cultural transfer*).

²⁷ G. C. Spivak jt. Are we postcolonial? Post-Soviet space. – PMLA 2006, vol. 121, no. 3, lk. 828. Vt. ka nt. M. Pavlyshyn. Post-colonial features in contemporary Ukrainian culture. – Australian Slavonic and East European Studies 1992, no. 2, lk. 41–55; M. Ferro. Colonization. A global history. London, 1997; J. Baberowski. Auf der Suche nach Eindeutigkeit. Kolonialismus und zivilisatorische Mission im Zarenreich und in der Sowjetunion. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1999, Jg. 47, H. 4, lk. 482–504; H. Carey, R. Raciborski. Postcolonialism.

²⁸ K. Kukk. On economic and geographical development of Estonia in 1945–1990. – Publications of the Estonian Geographical Society VI. Tallinn, 1991, lk. 8; C. Hasselblatt. The postcolonial trap – features of recent Estonian discourse patterns. – Studia Fenno-Ugrica Groningana 2008, nr. 5, lk. 104–110; J. Kangilaski. Lisandusi; E. Annus. The problem of Soviet colonialism in the Baltics. – Journal of Baltic Studies 2012, vol. 43, no. 1, lk. 21–45. Epp Annus on opereerinud ka mõistetega „hiliskolonialism“ ja „sotskolonialism“. (E. Annus. Postkolonialismist sotskolonialismini. – Vikerkaar 2007, nr. 3, lk. 76). Baltimaade kohta laiemalt loe nt. K. Račevskis. Toward a postcolonial perspective on the Baltic States. – Journal of Baltic Studies 2002, vol. 33, no. 1, lk. 37–56; V. Kelertas (ed.). Baltic postcolonialism. Amsterdam, 2006.

pidid Balti riigid hiljem toime tulema probleemidega, mis on üsna tüüpilised just koloniaalsetele situatsioonidele, nagu majanduslik kollaps, reostatud maastikud, etnilised pinged ning rahvuslike narratiivide (taas)konstrueerimise vajadus.²⁹ Suurel määral saab taasiseseisvumise järel kasutusele võetud rahvastavaid meetmeidki käsitleda reaktsioonina mitmete koloniaalperioodil kanda kinnitanud nähtustele. Sellest kõigest hoolimata püsib „nõukogude kolonialismi“ uurimisala endiselt kujunemisejärgus ja vastavad suunamuutused on kulgenud võrdlemisi visalt.

Kolonialism ja *dekolonisatsioon* on dialoogilised protsessid, kuid postkolonialismi diskursuses viimane otseselt kajastunud eriti ei ole. Laias laastus tähistab dekolonisatsioon koloniaalsüsteemi likvideerimist, mida võib mõista nii poliitilises kui kultuurilises mõttes. Suveräänsuse saavutamise ning vanade administratiivstruktuuride (osalise) lammutamise kõrval haarab see enda alla ka näiteks majanduskorralduse kohalikele vajadustele ümberorienteerimist, omandiõiguste ennisutamist või inim- ja kodanikuõiguste laiendamist.

Immanentselt on dekoloniseerimine seotud mh. puhastumise (*cleansing*) kontseptsiooniga.³⁰ Puudutades seega samuti koloniaalvõimust vabanemist kultuurilisel, keelelisel ning mentaalsel tasandil, olgugi et kolonisaatorite kultuuripärandi täieliku kaotamise asemel tavatsetakse selle elemente tihti peale pigem „internaliseerida“ või siis ümber mõtestada.³¹ Sealjuures taandab ilmunud temaatiline kirjandus dekoloniseerivad ettevõtmised pea eranditult vaid Euroopa impeeriumide kaugemate asumaade iseseisvumisele pärast Teist ilmasõda. Ehkki

asustuskolonialismi (*settler colonialism*) kui nähtuse „dekoloniseerimist“ historiograafia 20. sajandi sageli vägagi traumaatiliste etniliste puhastuste valguses säärasest rakursist reeglina ei käsitle, räägitakse mõnedes antud võtmes tehtud uuringutes lisaks rahvuslikule lepitamisele ja integratsiooniponnistustele põgusalt ka kolonistide „evakueerimisest“, lahkumisest või eksoodist.³²

Eesti ajaloo puhul on välja toodud põhimõtteliselt kahte dekolonisatsiooni perioodi: pärast Esimest maailmasõda ning pärast 1991. aastat.³³ Dekolonisatsiooni mõiste ei ole aga ka Eesti kontekstis kaugeltki ühetähenduslik. Selle tarvitamise laiema alusena paistab üldjoontes silma arusaam, et NSV Liit oli impeeriumilaadne moodustis ja Eestit võib käsitleda selle kolooniana. Venekeelsete sisserändajate näol oli tegemist „kolonistidega“, kes levisid oma emamaa keelt, kultuuri ning aitasid metropoli võimu kindlustada.³⁴ Siit on suhteliselt lühike samm mitte ainult võõrvägede väljaviimise, vaid ka rahvastikuprotsesside tagasipööramise ideetiki.³⁵ Faktiks igal juhul jääb, et vaatamata teatavale akadeemilisele hillitsetusele dekolonisatsiooni analüütilist kategooriat kasutada, eksisteerisid Eestis nii mainitud diskursus kui ka vastavad poliitilised tendentsid, mida kohe alljärgnevalt seiramegi.

Dekolonisatsiooni diskursus Eestis

Eelmise sajandi üheksakümnendate aastate hakul Eestis jõudsalt juuri ajanud mõiste tarvitamise diapasoon oli niisiis laialdane. Ühest küljest pruugiti seda suveräänse poliitilise üksuse seadusandluse taastamise, territooriumi tagastamise, omandi- ja muude

²⁹ E. Annus. The problem of Soviet colonialism, lk. 38. Vt. ka Hasselblatt. The Postcolonial trap.

³⁰ J. D. Le Sueur. An introduction. Reading decolonization. – J. D. Le Sueur (ed.). The decolonization reader. New York, lk. 2.

³¹ Vt. J. Le Sueur. The decolonization reader; P. Duara (ed.). Decolonization. Perspectives from now and then. London, 2004; M. Shipway. Decolonization and its impact. A comparative approach to the end of the colonial empires. London, 2005; D. Rothermund. The routledge companion to decolonization. London, 2006.

³² Nt. L. Veracini. Settler colonialism and decolonisation. – Borderlands (e-journal) 2007, vol. 6, no. 2. http://www.borderlands.net.au/vol6no2_2007/veracini_settler.htm

³³ C. Hasselblatt. The Postcolonial trap, lk. 104.

³⁴ H. Carey, R. Raciborski. Postcolonialism, lk. 221; J. Kangilaski. Lisandusi, lk. 11.

³⁵ E. Soovik. Kolonisatsioonist ja dekolonisatsioonist. – Postimees, 28.05.1993.

õiguste ennistamise, Vene sõjaväe lahkumise, turusuhete kehtestamise ning majanduse riigi vajadustele ümberorienteerimise kontekstis. Nn. vaimse dekolonisatsiooniprotsessi alla on liigitatud ka näiteks väärtushinnangute, moraali ja eetika korrigeerimist ning Eesti-kesksest perspektiivist lähtuva ajalookirjutuse esiplaanile seadmist.³⁶

Teisalt siginesid mainitud diskursusesse varakult tugevad demograafilised aspektid. Kõnealune käsitlusviis tugines/tugineb eeskätt rahvuslikus meedias maad võtnud seisukohale, et nõukogudeaegsed immigrandid – või veelgi vastandavamates väljendustes „illegaalid“ ehk „okupandid“ – on rõhuvas enamuses vaadeldavad „koloniaalrahvastikuna“. Mitmete avaldatud poliitiliste manifestatsioonide järgi on „iga inimese optimaalseks elukohaks tema rahvuslik territoorium“³⁷ ja rahvusriigi perspektiivist oleks parim, kui etnilised vähemused võtaksid vaevaks migreeruda või sulanduda ametlikku peavoolukultuuri. Paljud eestlased nägid laulva revolutsiooni (järel)lainetuses rahvusküsimuse efektiivseima lahendina muulaste vabariigist lahkumist. Salamisi hellitati lootusi, et mitte-eestlased matkivad näiteks kohalike prantslaste käitumist Alžeeria iseseisvumisel ning lähivad Eesti Vabariigist jäädavalt minema elik kamandab Venemaa „oma kadunud tütreid ja pojad kodumaale tagasi“.³⁸ Samuti tõusis orbiidile inimeste mitmesuunalise „repatrieerumise“ ning soodustatud remigratsiooni ideestik.³⁹

Säärased suunitlused olid paljuski kantud algsest emotsionaalsest vabanemiseufooriast ning tahtest taastada kultuuriliselt enam-vä-

hem homogeenne ühiskond, ligilähedane sellele, mis eksisteeris enne Teist maailmasõda, mil eestlased olid suures enamuses ja teistest rahvustest inimestel ei olnud üldjuhul riigikeelega erilisi raskusi. Osaliselt haakus eelnevaga küll mõningane mõttevahetus, kas mitte-eestlased on/ei ole täiendava ressursi, „arengupotentsiaali“, inimkapitalina Eestile vajalikud. Esiti tunduvalt väljapaistvamad demograafilise rahvastamise pooldajad püsisid siiski pigem veendumusel, et kuna Nõukogude okupatsioon tõmbas Eesti jõuga kultuuriliselt võõrasse slaavi maailma, peab Eesti end nüüd nendest võõrmõjudest „puhastama“ ning taastama oma läänelikku iseloomu elanikkonna füüsilise liigutamise teel – nendele mittekodanikele, kellele uutes poliitilistes oludes elamine on vastumeelne, tuleb anda võimalus lahkuda.

Üle poole miljoni „tulnuka“ adapteerimine osutub teostamatuks ülesandeks ja põlisrahvale saatuslikuks. Praeguse etnodemograafilise olukorra kivistumine matab enda alla kõik (etnilise) rahvusriigi taastamise võimalused. Muulaste olulise osa lahkumist stimuleeriv riigipoolne vastutulek aga tõstaks hüppeliselt ühiskonna sisemist stabiilsust, leevendaks rahvuspingeid, kindlustaks Eesti territoriaalset terviklikkust ning parandaks Eesti ja Venemaa suhteid.⁴⁰ Põhimõtteliselt oli dekolonisatsiooni kujul suuresti tegu rahvastiku „derussifitseerimist“ tähistava eufemismiga.

Trükimeedia analüüsid näitavad, et remigratsiooni retoorika jõudis päris 1980-ndate lõpul ja 1990-ndate aastate algul selle veergudele küllaltki sageli. Iseäranis popu-

³⁶ Vt. nt. A. Jarne. Intervjuu Riigikogu väliskomisjoni esimehe Vello Saatpaluga. – Postimees, 04.08.1993; L. Meri. Presidendikõned. Tartu, 1996, lk. 302; S. Oksanen. Dekolonisatsioonijastust. – S. Oksanen, I. Paju (koost.). Kõige taga oli hirm. Kuidas Eesti oma ajaloost ilma jäi. Tallinn, 2010, lk. 547.

³⁷ ERA, f. 2, n. 1, s. 118, l. 54. Eesti Komitee avaldus, 15.08.1991.

³⁸ VII Riigikogu stenogramm, 02.05.–02.06.1994, 4. istungjärg. Riigikogu Kantselei, Tallinn, 1995, lk. 1471; T. Made. Eesti tee. Stockholm, 1989, lk. 41, 56; L. Vahtre. Asi on kole (ja) lihtne. – Reede, 12.02.1990; H. Susi. Muide, ma arvan et... – Päevaleht, 14.01.1993.

³⁹ Hetkel paistab, et esimesena kasutas Eesti avalikus sõnas „remigratsiooni“ mõistet mainitud tähenduses humanitaar Jaan Kaplinski (J. Kaplinski. Et tüli ei tuleks. – Edasi, 25.03.1988).

⁴⁰ Nt. ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 35. Dekoloniseerimise Algatuskeskuse pöördumine president L. Meri poole 30.06.1994; H. Grabbi. Keset ajaloo hingust. – Edasi, 12.09.1988; A. Kollist. Migratsioon ja poliitika. – Rahva Hääl, 03.06.1993; V. Saatpalu. Dekoloniseerimise alustamiseks tuleks käivitada kolm programmi. – Hommikuleht, 21.07.1993; A. Vene. „Parempoolsed“ alustasid valimiskampaaniat. – Eesti Sõnumid, 16.01.1995.

laarne oli dekolonialismi kallak eestikeelses kirjutavas pressis aastail 1991–1995⁴¹, näiteks:

„Eesti rahvuse säilitamise seisukohalt on täiesti ükskõik, kas muulased elavad meil kodakondsetena või võõrtöolistena. Nad hävitavad meid oma massiga – selles on põhiprobleem. [– – –] Kuigi me võime igat üksikut venelast inimlikust seisukohast mõista, kujutada ette neid raskusi, mida toob kaasa remigratsioon, on meil vaja neile siiski selgeks teha, et selle võõrapärase sõna taga peitub nende jaoks väga sügav tähendus – pöördumine tagasi kodumaale. Läänemaailmale tuleb selgeks teha, et venelaste lahkumine mahub mõiste – okupatsiooni tagajärgede likvideerimine – alla. [– – –] venelased peavad lahkuma lähematel aastatel.“⁴²

„Eesti riik ei ole elujõuline niikaua, kuni pole läbi viidud dekoloniseerimine. Tal puuduvad kultuuriline ja poliitiline põhi ning vähemalt paaril põlvkonnal on probleeme suurte inimgruppide vastastikuse sallivusega.“⁴³

„Me ei nõua küll kõikide kolonistide kohest välja saatmist, kuid lahkuda tuleb ilmselt paljudel.“⁴⁴

Kohalikus venekeelses meedias välja- või tagasirände teema kuigi aktuaalne ei olnud. Kajastades rohkem vene poliitikute hoiakuid ja kannustatuna teatavast murest venekeelse sootsiumi kahanemise ning jätkusuutlikkuse pärast, asetses vastav ajakirjandus ennemiinori positsioonidel kui pidas vajalikuks tsentrifugaalsetele migratsiooniprotsessidele omalt poolt kaasa aidata.⁴⁵

Dekoloniseerimise üleskutsed riigikeelses meediaruumis ei kujutanud endast sugugi hüdavaid häáli kõrbes, sest sotsioloogiliste

arvamusküsitluste järgi eksisteeris arvukas muulaskond eesti avalikkuse jaoks eelkõige kui probleem. 1993. aastal leidis 55% eestlastest, et keskvalitsus peaks tegema muulaste lahkumise soodustamiseks jõupingutusi, sealjuures pidasid peaaegu pooled vastanuteist tarvilikuks kõigi mõeldavate abinõude rakendamist. 79 protsendi küsitletud mitte-eestlaste meelest pidanuks riigi juhtkond selle asemel aitama muulastel hoopis paremini Eesti ühiskonda integreeruda. Kolm aastat hiljem ootas ligi 80% eestikeelsetest inimestest, et riik oma poliitilise ja majandusliku mõjutustegevusega muukeelsete isikute väljarännet toetaks.⁴⁶ Seepärast on 1990-ndate aastate algul eesti rahva seas levinud sotsiaalpsühholoogilise atmosfääri kirjeldamisel kõneldud Teise maailmasõja aegsele baltisakslaste ümberasumisele viidates ka isevärki „Umsiedlung“i vaimust.⁴⁷

Veebruaris 1993 tuli Tallinnas sõltumatu kodanikuinitsiatiivi korras kokku sihtasutus nimega Dekoloniseerimise Algatuskeskus (DAK). Too kunagise Eesti Komitee dekoloniseerimistoimkonna rüpest võrsunud valitsusväline organisatsioon seadis endale kavakindlaks eesmärgiks aidata kaasa mitte-eestlaste emigreerumisele ning seda tagant tõukavate riiklikul ja erakapitalil põhinevate rändepoliitiliste struktuuride väljaarendamisele. Ühiskondliku survegrupina lubati antud plaanis põhikirja kohaselt üles näidata mitmekülgset ettevõtlikkust ning taotleda Eesti dekoloniseerimisele rahvusvahelist tuge.⁴⁸ Sama aasta aprillis moodustas DAK koos kümnekonna teise rahvusriiklikele väärtustele apelleeriva väikeorganisatsiooniga ühenduse „Parem Eesti“, mis asus vastavat

⁴¹ M. Raudsepp. Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis. – M. Heidmets (koost.). Vene küsimus ja Eesti valikud. Tallinn, 1998, lk. 119.

⁴² J. Paju. Aususest poliitikas. – Lääne Elu, 09.10.1991.

⁴³ R. Palmaru. Üksinda kodus. – Rahva Hääl, 30.07.1993.

⁴⁴ A. Arujärv. Seaduseandjail on aeg otsustada. – Rahva Hääl, 02.06.1993.

⁴⁵ Vt. D. D. Laitin. Identity in formation. The russian-speaking populations in the near abroad. Ithaca, London, 1998, lk. 124, 167–168.

⁴⁶ T. Raitviir. Eesti üleminekuperioodi valimiste (1989–1993) võrdlev uurimine. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 1996, lk. 268; J. Kruusvall. Rahva arvamus rahvusküsimusest Eestis. – Luup, 06.01.1997, lk. 18.

⁴⁷ A. Hvostov. Tolerantse rahvuspoliitika võimalikkusest Eestis. – K. Kurg (toim.). Sallivus. II Avatud Ühiskonna Foorum. Tallinn, 18. aprill 1997. Tallinn, 1998, lk. 107.

⁴⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 693, l. 202. Sihtasutus Dekoloniseerimise Algatuskeskus põhikirja 18.10.1993.

ideoloogilist platvormi tsementeerima ja mille liidrid olid veendunud, et okupatsiooni tulemusel Eesti seaduste ning selle kodanike tahte vastaselt maale tulnud „kolonistid“ peavad siit lahkuma.⁴⁹ Kui suures ulatuses, polnud pea kusagil päris üheselt formuleeritud. Erinevate ootuste seast kerkis kõlavaima n.-ö. miinimumkonsensusena esile soov tõsta etniliste eestlaste osakaal kogurahvastikus vähemalt 80%-le (nagu see oli umbes 1963. aastal), ehk kahandada remigratsiooni kaudu vähemuste osatähtsust ligikaudu viiendikuni kogu elanikkonnast. See oleks „katastroofiliselt suure“ slaavlaste arvukuse „talutavuse piir, mis tagaks Eesti püsimise rahvusriigina“.⁵⁰ 1990-ndate alguse oludes tähendas niisugune õhku visandatud statistiline üldjaotus ümmarguselt pooltest muulastest vabanemist.

Ühiskonnas domineerivatele hoiakutele sekundeeris ka enamik Eesti erakondi ja terve rida poliitikuid, kes nägid etnopolitiilise koega probleemide ühe võimaliku lahendi ning Eesti rahvuse-ehituse vundamendivalu olulise komponendina just mitte-eestlaste väljarände julgustamist. Vastavaid programmilisi sihte hakati seadma juba siirdeperioodi küllaltki varajases faasis. Esiotsa oli sellise mentaalsuse põhiliseks häälekandjaks Eesti Komitee eritoimkond eesotsas ajakirjanik Jüri Estamiga,⁵¹ ent muulastest

lahtisaamise ideedest ei jäänud sugugi puutumata ka Rahvarinne. Viimane pidas enda esimesel, 1988. a. oktoobri algupäevadel aset leidnud kongressil napilt läbi põrunud resolutsiooni projektis mitte-eestlaste „vabatahtliku remigratsiooni majanduslikku stimuleerimist“ vältimatuks.⁵² Tavaparteidest iseloomustas nn. dekoloniseerimisretoorika jõulisemalt rahvusliku suunitlusega pisemaid nišierakondi, nagu ERSP, Eesti Liberaaldemokraatlik Partei, Eesti Rahvuslik Eduerakond või Eesti Kodanike Keskerakond.⁵³ Samas olid nõukogudeaegsete uusasunike repatrieerimisloosungist sisse võetud ka paljud populaarsust jahtivad peavoolu parteid. Praktiliselt kõik end maailmavaatelisel teljel parempoolsetena määratlenud erakonnad eesotsas „Isamaaga“⁵⁴ pidasid demograafilist „eestistamist“ vähemalt deklaratiivsel tasandil eesti rahvuslike eesmärkide üheks nurgakiviks. Antud agenda ei olnud tundmatu teistelegi, valdavalt Rahvarinde tiiva alt sirgunud poliitilistele parteidele, ehkki nende ametlikes tegevuskavades oli selline punkt sõnastatud enamasti pehmemal kujul ning tasakaalustatud integratsioonivihjete või isegi ideaalidega.⁵⁵ Iseäranis aktuaalseteks osutusid dekolonisatsiooni deviisid Riigikogu 1992. ja 1995. aasta valimiste eel. Leidus siiski üksjagu neidki eesti poliitikuid, kelle arvates muulaste massilise lahkimise prognoosid

⁴⁹ ERA, f. 4983, n. 1, s. 20, l. 1. Rahvusliku ühenduse „Parem Eesti“ avaldus 19.04.1994; „Parem Eesti“ asub taotlema kultuurset dekoloniseerimist. – Päevaleht, 21.04.1993, lk. 3.

⁵⁰ E. Soosaar. Idapiir ootab arukat kompromissi. – Postimees, 10.06.1993; R. Raam. Mida ma ootan muulastelt. – Aja Puls 1990, nr. 21, lk. 13; The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics. Märts 1993, lk. 52.

⁵¹ ERR, f. 2, n. 1, s. 147, l. 51. Eesti Komitee seletus „Eesti Vabariigi kodakondsusest (ja optsioonist)“ 15.08.1991. Märtsiks 1992 jõudis ka Eesti Kongress ametlikule seisukohale, et olukorra stabiliseerimiseks muu nõu ei aita ning vajalik on riikliku dekoloniseerimispoliitika ja seda koordineeriva seadusandluse väljatöötamine. (ERR, f. 2, n. 1, s. 82, l. 22. Eesti Kongressi avaldus 22.03.1992).

⁵² ERA, f. 9599, n. 1, s. 10, l. 4. Eestimaa Rahvarinde kongressi resolutsiooni „Migratsiooni tõkestamisest“ projekt, september 1988.

⁵³ Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei: põhikiri & programm. Tallinn, 1989, lk. 8; VII Riigikogu stenogramm, 10.05.–17.06.1993, 2. istungjärk. Riigikogu Kantslei, Tallinn, lk. 1780.

⁵⁴ Kes oma 1992. aasta valimisplatvormis lubas rahvusriigi idee edendamiseks koostada põhjalikud remigratsiooni- ja dekoloniseerimisprogrammid. (Isamaa valimisprogramm. Vaba Maa, Tallinn, 1992, lk. 7).

⁵⁵ Ka muidu suhteliselt kaasava orientatsiooniga ESDP pidas oma 1993. aasta programmis vajalikuks märkida, et tuleb välja töötada seadustik, mis käsitleks töötuks jäänud teiste riikide kodanike Eestis viibimist ja remigreerumist ning tingimused, millal pikemaajaliselt töötu staatuses olevatele isikutele Eesti elamisloa ei pikendata. (Eesti Sotsiaaldemokraatliku Partei programm. ESDP Kirjastus, Tallinn, 1993, lk. 26–27). Vt. nt. ka ERA, f. 4972, n. 1, s. 1, l. 41. Eesti Maa-Keskerakonna põhiprogramm 28.05.1994; Eesti Keskerakonna põhikiri ja programm. Tallinn, 1994, lk. 21.

polnud realistlikud, radikaalne retoorika seevastu oli aga naiivne, sisutühi, katteta ning pelgalt propagandistlik kalkulatsioon.⁵⁶ Eesti venekeelseid valijaid esindavad erakonnad läksid esialgu oma eesti kolleegide visioonidega mingi piirini kaasa. Näiteks seis Eestimaa Vene Demokraatliku Liikumise 1991. a. oktoobrist pärinevas programmis must valgel, et too pooldab „tsiviliseeritud remigratsioonivormide tagamist neile, kes soovivad Eestist lahkuda“,⁵⁷ ent mida aeg edasi, seda rohkem ärgitasid venelaste poliitilised liidrid oma rahvuskaslati kohvleid mitte pakkima.⁵⁸

Vabariigi valitsuste antud signaalid varieerusid siinkohal vastavalt koalitsioonipartnerite välispidiselt eksponeeritavale ilma vaatele. „Isamaa“ ohjatas võimuliidus oli „dekolonisatsiooniliste“ sõnumite kontsentratsioon suurem, teiste puhul ehk mõnevõrra väiksem, kuigi sugugi mitte olematu. Edgar Savisaare juhitud valitsuse tegevuskava kinnitas, et „Eestis elavate muulaste jaoks on esiplaanil kindla eluperspektiivi garanteerimine“ [– – –] ja „valitsuse eesmärk on nende muulaste kindlustunde suurendamine, kes kavatsevad oma tuleviku püsivalt Eestiga siduda“. Teisalt jälle oldi valmis asjaomaste riikidevaheliste lepingute sõlmimisel „võtma endale teatud kohustused Eestist alaliselt lahkuda soovijate materiaalsete kulude kompenseerimiseks“.⁵⁹ T. Vähi valitsuskolitsioon pidas vajalikuks „lähtuda arusaamast, et vabatahtlik mittekodanike ümberasumine on Eestis ja kogu regioonis stabiilsust suu-

rendav faktor. Toetada jätkuvalt mitte-eestlaste vabatahtlikku tagasipöördumist nende põlisele kodumaale, samuti ümberasumist kolmandatesse riikidesse.“⁶⁰

Osade parlamendisaadikute ning rahvuslike erakondade vaatevinklist tuli Riigikogul anda Eesti lähiajaloo toimunule kärmelt õiguslik hinnang, võtta vastu otsus Eesti koloniseerituse kohta ja töötada välja eraldi dekoloniseerimise seadus. 1993. a. juunis pöördus vastavasisuliste ettepanekutega kõigi parlamendifraktsioonide poole isegi märtsis kokku tulnud erakondade ümarlaud.⁶¹ Ühtlasi püüdsid DAK ning rahvuskonservatiivsed väikeerakonnad oluliselt karmistada elamis- lubade ja kodakondsuse andmise korda, töödeldes Vabariigi Valitsust ning esitades 1994. a. kevadel parlamendile kogu naturalisatsiooniprotsessi sisuliselt külmutavate otsuste eelnõusid.⁶² Emigratsiooni hoogustamise osas võtmetähtsusega õigusaktide veelgi trammi- male tõmbamise ponnistustel polnud siiski edu ja valitsusliit nende algatustega kaasa ei läinud.

Välisapellatsioonid

Märksa laialdasem üksmeel võimutses hoiakutes, et Eesti rändeprotsessid peaksid leidma nii moraalset kui ka majanduslikku tuge rahvusvahelistelt organisatsioonidelt. Terve rea, peaasjalikult Eesti Komitee taustaga poliitike meelest tuli Nõukogude okupatsiooni ajal viljeldud asustuspoliitika tagajärgi likvi-

⁵⁶ Nt. ERA, f. R-3, n. 3, s. 15856, l. 48. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu istungi stenogramm 23.09.1991; Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogramm, 06.–09.04.1992. Tallinn, 1992, lk. 35; VII Riigikogu stenogrammid, 10.05.–17.06.1993, lk. 1784; 1916–1917, 2009, 2016.

⁵⁷ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16875, l. 13. Eestimaa Vene Demokraatliku liikumise programm 26.10.1991. Koguni Interrinde leerist kostus 1990-ndate algul soovitusi, mis pidasid parimaks protestiks Eestist organiseeritult ära minemist, et „põhjendada sellega Eesti majanduse kokkuvarisemine“ (T. Made. Ükskord niikuinii: 1986–1991. Tallinn, 2006, lk. 172). Loe ka kunagise remigratsiooniga tegeleva valitsuskomisjoni liikme Vladimir Lebedevi seisukohti (I. Kannik. Vladimir Lebedev: Peame välja töötama vene kogukonna lahkumise programmi. – Reede, 24.08.1990).

⁵⁸ Vt. D. Laitin. Identity in formation, lk. 167–168.

⁵⁹ Eesti valitsuse programm 1990, lk. 8–10.

⁶⁰ Koonderakonna ja Maarahva Ühenduse ning Keskerakonna valitsuskolitsiooni programmilised põhiseisukohad. Tallinn, 31.03.1995, lk. 2.

⁶¹ The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics. Juuli 1993, lk. 11–12, 15; VII Riigikogu stenogrammid, 10.05.–17.06.1993, lk. 1906–1907.

⁶² Vt. ERAf, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 20. DAK-i seaduseelnõu projekt 15.03.1994; ERA, f. 4983, n. 1, s. 20, l. 4–11. Ühenduse „Parem Eesti“ kodakondsuseaduse eelnõu projekt 19.04.1994.

deerida ÜRO kaasabil ning esmajoones selle Peaassamblee tööd koordineeriva neljanda ehk nn. Dekoloniseerimise Komitee (*Special Committee on Decolonization*) egiidi all.⁶³ Oletati, et laiema rahvusvahelise toetuse leidmine ärataks ehk ka Venemaal kui NSV Liidu õigusjärglases teatavat kohusetunnet ja mõjutaks seda probleemide lahendamisse praktiliselt sekkuma. Potentsiaalsete julgeolekuriskide ning pingekollete kahandamiseks prooviti siin varakult pälvida jõukamate huvitatud doonorriikide tähelepanu. Saanud kooskõlastuse välisminister Lennart Merilt, palus Eesti Migratsiooniameti peadirektor Andres Kollist 1991. a. jaanuarikuu algul Eesti peakonsulit Ernst Jaaksonit USA ametlikes ringkondades pinda sondeerida, kas oleks võimalik väljarändamissooviga inimesi kuidagi aidata, märkides muu hulgas:

„Eesti demograafilisele olukorrale oleks taoline asjade käik, kui muulaste kogukond siin väheneks, mõistagi igati soodus. Samal ajal on tegemist omajagu delikaatse asjaga kus liiga hasartne asjaajamine meie ametlike struktuuride poolt võiks ka ebasoovitavaid tagajärgi tuua ja anda võimalusi impeeriumijõududel süüdistada meid vene kogukonna hajutamise organiseerimises.“⁶⁴

Ka Eesti Vabariigi Ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel pöördus valitsuse loal mitmete maade riigijuhtide ning suursaadikute poole supliigiga, et nad rahaliste vahenditega planeeritavat remigratsioonifondi toetaksid.⁶⁵ Mõned ringkonnad püüdsid veenda näiteks

Kanadat või Argentinat venekeelseid isikuid jäädavalt vastu võtma. Viimase puhul paistis esiti leiduvat isegi mõningaid huvigruppe. Ühel Washingtonis toimunud konverentsil avaldas Argentina välisminister Guido di Tella 20. jaanuaril 1992 koguni arvamust, et 100 000 vene perekonda võiks kopsaka pakutava rahalise toetuse najal ümber asuda Argentinasse. Edaspidi aga niisugusest ideest enam midagi kuulda ei olnud.⁶⁶ Oma 1994. aasta 22. veebruari pöördumises ÜRO liikmesriikide parlamentide poole tegi ka Riigikogu üleskutse toetada Eesti Vabariiki nii poliitiliselt kui ka majanduslikult nende inimeste abistamisel, kes soovivad oma „kodumaale“ tagasi pöörduda.⁶⁷ Apelleerimine maailma avalikkusele ammutas jõudu rahvusvahelise õiguse tõlgendamisest, mille järgi teise riigi elanike asustamist vallutatud territooriumile käsitletakse keelatud koloniseerimisena ning mis kohustab seda teinud poliitilist subjekti oma kodanikud sealt välja viima. Näiteks konstateeriti parlamendi eelmainitud läkituses:

„NSV Liit hävitas ja küüditas Eesti kodanikke, mis on vastuolus 1948. aasta 9. detsembri *genotsiidikuriteo tõkestamise ja karistamise konventsiooniga* ja tõi massilise ümberasustamise korras Eestisse oma tsiviilelanikke, mis on vastuolus 1949. aasta 12. augusti Genfi *tsiviilelanike sõjaajal kaitse IV konventsiooni* artikliga 49; selle tagajärjel on osal Eesti territooriumist eestlased jäänud vähemusse.“⁶⁸

⁶³ ERRA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 61. Eesti Komitee avaldus 28.11.1991; M. Nutt. ÜRO dekoloniseerimispoliitika ja Eesti. – Aja Pulss 1992, nr. 8, lk. 3–5; V. Saatpalu. Veel dekoloniseerimisest. – Päevaleht, 30.07.1993.

⁶⁴ ERA, f. 1608, n. 2, s. 453, l. 2. A. Kollist E. Jaaksonile 03.01.1991.

⁶⁵ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16548, l. 13. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu istungi stenogramm 20.05.1992. Nt. soovis Rüütel 1991. aasta suvel esimeselt Saksa suursaadikult, et Saksamaa toetaks rahvusvaheliselt rahastatavat programmi, mille eesmärgiks oleks ehitada lahkuvatele mitte-eestlastele Venemaal kortereid. Eriti aga endistele Nõukogude repressiivaparaadi (KGB ja siseministeeriumi) teenistujatele, keda Rüütli arvates ei tohtinud mingil juhul lubada Eestisse jääda (H. von Wistinghausen. Vabas Eestis: Esimese Saksa suursaadiku mälestused 1991–1995. Tallinn, 2008, lk. 96, 170).

⁶⁶ ERA, f. 1608, n. 2, s. 453, l. 1; T. Alatalu. Kaliningradi meelitus: venelaste kutsumine kummalisse kohta. – Eesti Päevaleht, 28.01.2006.

⁶⁷ RKA [Riigikogu Arhiiv], n. 1, s. 49, l. 7. Riigikogu pöördumine ÜRO liikmesriikide parlamentide poole 22.02.1994.

⁶⁸ Samas, lk. 6–7. Täpsemalt ütleb 21. oktoobril 1950 jõustunud tsiviiliskite sõjaage se kaitse Genfi IV konventsioon: „Okupeeriv riik ei või okupeeritud territooriumile deporteerida või ümber asustada oma tsiviilelanikkonda.“ (Convention (IV) relative to the Protection of civilian persons in time of war. Geneva, 12.08.1949, Art. 49. – <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/380?OpenDocument>)

Mitmed dekoloniseerimise initsiaatorid olid igatahes veendunud, et eri riike siduvate õigusaktide alusel on Eestil voli nõuda Nõukogude perioodil sisse rännanud isikute maalt lahkumist, ning armastasid 1949. aastal Genfi konventsioonile sageli ka viidata,⁶⁹ ent esines kahtlusi, kas seesugusel interpretatsioonil on juriidiline kate. Levinuimad kitsaskohad, mida konventsiooni tagasiulatava mõjuga rakendamise osas välja toodi, puudutavad selle sõjalist üldkonteksti. Tsiiviilelanike ümberasustamise keelu puhul käib jutt vastavatest aktsioonidest sõjaolukorras, kuid enamik venekeelsest vähemusest siirdus Balti riikidesse alles pärast 1945. aastat. Õiguslikus plaanis võib Genfi kokkuleppele apelleerimine olla vaieldav ka seetõttu, et suurem osa immigrante tuli Eestisse erainitsiatiivil ja neid ei saa pidada Nõukogude riigi poliitikate eest vastutavaks.⁷⁰ Niisiis vajaks see temaatika tegelikult märksa põhjalikumat juriidilist ekspertiisi.

Praktika

Niisugused prioriteedid on viinud mõningad vaatlejad järeldusele, et kogu Eesti Vabariigi rakendatud etnopolitiika ning seadusandluse kulssidetaguseks programmiliseks sihiks

oli eestlaste suhtarvu kasvatamine.⁷¹ Osade kaasaegsete Eesti haritlaste, kultuuritegelaste ning poliitikute arvates tegeles riik teatud juriidiliste mehhanismide toel varjamatult venelaste maalt „väljatõrjumisega“. Teab mis haruldased ei olnud sedasorti seisukohad ka Vene Föderatsiooni välisministeeriumi tasandil või siis kohalikus venekeelses trükiajakirjanduses.⁷²

Harilikult on mitte-eestlaste „heidutamiseks“ mõeldud praktiliste meetmete kilda liigitatud ühe riigikeele poliitikat, millega kaasnesid suhteliselt ranged eesti keele oskuse nõuded nii avalikus kui ka erasektoris. Mõnede riigiteadlaste arvates harmoneerus „asustuskolonistide väljasuhtsetamise ideoloogiaga“ aga eeskätt ellu viidud eksklusiivne kodakondsuspoliitika⁷³ ning veel enam 1993. aasta „riukalik“ välismaalaste seadus. Viimase esmase versiooni sätted püstitasid elamisloa saamiseks täpsemalt piiritlemata sisetuleku nõude, ei näinud elamisloast ilma jäänud isikutele ette kohtuliku edasikaebamise õigust, eraldasid esialgu vaid ajutisi elamisloa jms. Samuti võisid halvasti kohanenud kontingendi emigreerumismõtteid stimuleerida nt. bürokraatlik venitamine, alalised järjekorrad, elamisloade regulaarse pikendamise tähtajad või ühekordsete reisidokumentide

⁶⁹ Vt. nt. ERRA, f. 2, n. 1, s. 118, l. 54; J. Estam. Ebaõiglusest ei kasva õigusi. – Aja Pulss 1992, nr. 8, lk. 7; Dekoloniseerimise Algatuskeskus. Dokumente ja artikleid 1993–1996. DAK, Tallinn, 1996; M. Nutt. Kas Eesti käitub riigina? – Postimees, 18.07.1996.

⁷⁰ Nt. J. Skolnick. Grappling with the legacy of Soviet rule. Citizenship and human rights in the Baltic states. – University of Toronto Faculty of Law Review 1996, vol. 54, no. 2, lk. 410; I. Ziemele. State continuity and nationality: The Baltic states and Russia. Past, present and future as defined by international law. Nijhoff, Leiden, 2005, lk. 271. Samas sätestab kõnealuse konventsiooni artikkel 6, et kuigi okupeeritud territooriumil lõpetatakse konventsiooni rakendamine ühe aasta möödumisel pärast üldise sõjategevuse lõppu, peab okupeeriv riik sellegipoolest, niivõrd kui ta täidab okupeeritaval territooriumil valitsuse ülesandeid, okupatsiooni vältel järgima käesoleva konventsiooni mitmeid artikleid, sh. hõivava riigi tsiiviilelanikkonna ümberasustamise keeldu puudutatavat paragrahvi 49. (Convention (IV) relative, Art. 6, section 2)

⁷¹ Nt. R. X. Simonjan. Rossija i strany Baltii. Moskva, 2003, lk. 129, 180; P. Järve. Re-independent Estonia. – S. Smooha, P. Järve (eds.). The fate of ethnic democracy in post-communist Europe. Budapest, 2005, lk. 79; K. Hallik. Koos pole lihtne, aga eraldi ei saa: põimik Eesti rahvussuhete teemal. Tallinn, 2010, lk. 286. Üksikud erandid on kavakindlate väljatõrjumisplaanide olemasolu ka kahtluse alla seadnud. (Nt. J. Talve. Keeruline tee problemaatilisse rahvusriiki. – Vikerkaar 1995, nr. 2, 1995, lk. 57; K. Muuli. Isamaa tagatuba: Mart Laari valitsus 1992–1994. Tallinn, 2012, lk. 180)

⁷² ERA, f. R-3, n. 3, s. 15856, l. 44; Avalik kiri. – Rahva Hääl, 30.06.1993, lk. 2; BNS. Venemaa välisminister ei välista otsese relvajõu kasutamist välisriikides elavate venelaste kaitseks. – Postimees, 19.04.1995; S. Mal'cev, M. Petrov. Gosudarstvennyj (Ëtatičeskij) nacionalizm, kak absoljutnoe zlo. – Molodež' Ëstonii, 04.07.2000.

⁷³ Vt. nt. R. Ruutsoo. Constituting of political nation of Estonian Republic. – Revue Baltique 1996, no. 7, lk. 27, 30; T. Saarts. Eesti kodakondsuspoliitika kujunemine 1988–1998 läbi eestkostekoalitsioonide raamistu. Tallinna Pedagoogikaülikool, Magistritöö, 2005, lk. 34.

väljastamine.⁷⁴ Harvem on venekeelsete inimeste vabatahtlikule väljarändele tuule purjedesse puhumise instrumente nähtud laiemat osalejate ringi kärpivates valimisseadustes või venekeelse gümnaasiumihariduse kokkutõmbamise kavades.⁷⁵ Kõige kõresemate rahvasaadikute avaldused seesuguste mõttekäikude olemasolu tõepoolest kinnitavad:

„Eesti kodanike ja riigi huvides ei ole massiline püsielanike staatus või kodakondsuse andmine suurele hulgale ebaseaduslikele sisserändajatele. [– – –] Eelkõige on meile vaja välismaalaste seadust, mis loob alused kolonistide remigratsiooniks ja Eesti dekoloniseerimiseks, nagu seda lubas eesti rahvale „Isamaa“ oma valimisprogrammis.“⁷⁶

„Me peame selle [välismaalaste] seadusega looma olukorra, kus kolonistid tunnevad, et Eesti pind hakkab nende jalgade all kõikuma. Seda peame meie iga seadusega taotlema.“⁷⁷

„Ma usun, et kui me kodakondsuskvootide ja keelenõuetega ei suuda tagada olukorda, kus see [muulaste] protsent väheneb 10–15-ni, siis ei ole Eesti riigil ega eesti rahvusl tulevikku.“⁷⁸

Pigem teisest rahvusest isikute maalt välja surumise kui kaasamise orientatsioonile viitas seegi, et esialgu kuhjusid naturalisatsiooniprotsessi reaalse käivitamise juures mitmed suhteliselt raskesti põhjendatavad viivitused. Väidetavalt ei võtnud valitsus peaaegu kuni 1990-ndate aastate lõpuni tarvitusele ka mingeid tulemuslikke riigikeele õpetamise

meetmeid.⁷⁹ Käesoleva artikli autori poolt läbi töötatud üsna erinevat sorti allikad, leitud informatsioonikillud ning kaudsed kättesaadavad tõendid kokkuvõttes ei võimalda kummutada väiteid varjatud administratiivse dekoloniseerimissüsteemi olemasolu kohta. Ehkki pole väga tugevat alust kinnitada ka selliste ambitsioonide otsest programmiplõhisust.

Nii või teisiti, kuna kodakondsuseta mitte-eestlaste enamik leidis end järsku „tänavälismaalastega“ võrdvärses olukorras, siis esialgu teatavaid kartusi töökoha kaotuse ja/või maalt välja saatmise ees nende seas paiguti ka ringles.⁸⁰

Osaliselt tulenesid sellised hirmud keeleliste vähemuste enda puudulikust või ühekülgsest informeeritusest, ent samas on mitmed uurijad tähelepanu juhtinud ka vahetult taasiseseisvumisele järgnenud Eesti valitsuste suhteliselt väheaktiivsele rahvuspoliitika kommunikatsioonile. Esimese kuue aasta jooksul ei väljastanud valitsus ühtegi venekeelse elanikkonna tulevikku puudutavat ametlikku poliitilist kava või deklaratsiooni. Võimalik, et niisuguse äraootava n.-ö. ametliku vaikuse tekkimine ei olnud taotluslik, vaid peegeldas lihtsalt hetkelist konstruktiivsete ideede puudust. Viimane toitis vene kogukonna sisest siirdeprotsessidega kaasnenud ebakindlust veelgi. Sugugi mitte teisejärgulist rolli ei etendanud deporteerimisjuttude levitamisel ka Interliikumise infokanalid ja hiljem kohalik vene press ise.⁸¹

⁷⁴ Välismaalaste seaduse algvarianti vt. RKA, n. 2, s. 249, l. 1–4. Riigiõiguskomisjoni eelnõu 03.06.1993; M. Hint. Välismaalaste seadus ja Eesti poliitika. – Postimees, 30.06.1993; P. Ernits. Nende eesmärk oli venelaste elu põrguks muuta. – Luup, 07.02.2000, lk. 17; V. Pettai. K. Kallas. Conditionality amidst a legal straightjacket. – B. Rechel (ed.). Minority Rights in Central and Eastern Europe. Routledge, London, 2009, lk. 107.

⁷⁵ NLA [Narva Linnaarhiiv], f. 129, n. 1, s. 49, l. 13. Narva Linnavolikogu avaldus 28.06.1993; SLA [Sillamäe Linnaarhiiv]. n. 1, s. 24, l. 54. Miitingu resolutsioon 30.06.1993.

⁷⁶ VII Riigikogu stenogrammid, 10.05.–17.06.1993, lk. 1780.

⁷⁷ Samas, lk. 1775.

⁷⁸ VII Riigikogu stenogrammid, 11.01.–11.03.1993, 2. istungjärk. Riigikogu Kantslei, Tallinn, lk. 318.

⁷⁹ T. Vihalemm. Estonian language competence, performance, and beliefs on acquisition among the russian-speaking inhabitants of Estonia 1989–1997. – International Journal of Sociology of Language 1999, vol. 139, no. 1, 1999, lk. 73; P. Järve. Two waves of language laws in the Baltic states. Changes of rationale? – Journal of Baltic Studies 2002, vol. 33, no. 1, lk. 84.

⁸⁰ A. Ott jt. Ethnic anxiety: A case study of resident aliens in Estonia (1990–1992). – Journal of Baltic Studies 1996, vol. 27, no. 1, lk. 28.

⁸¹ Nt. P. Simson. Venekeelse elanikkonna äärmusliikumised Eestis aastatel 1988–1993. Allakäigu ja lagunemise põhjused. Tartu Ülikooli Sotsiaalteaduskond, Bakalaureusetöö, 2005, lk. 30.

Säärased jõulahendustega seotud hirmud osutusid alusetuks. Ajakirjanduses ilmus küll mõningaid üksikuid arvamusi, et Baltimaad tuleb taas muuta etniliselt homogeenseteks rahvusriikideks, ning üleskutseid, mille järgi välisriikidelt tuleb „nõuda, et repatrieeritaks neisse mittekuuluvad võõrad oma kodumaa-dele, nagu seda tehti 1945. aastal Tšehhoslovakkias, Poolas ja Ungaris“⁸², kuid mingisugune füüsiliste meetoditega teostatav etniline puhastus ei olnud kunagi tõsimeelselt päevakorral ka kõige radikaalsemates poliitilistes ringkondades. Eesti Komitee toonitas korduvalt, et kedagi sunniviisiliselt deporteerima hakata ei kavatseta ning „oma rahvusliku identiteedi säilitamiseks vajalik enamus tuleb eestlastel saavutada vägivaldlatul teel“.⁸³ Samasuguse positsiooni võttis Eesti Kongress, kelle 12. märtsi 1990. a. deklaratsiooni kohaselt on rahvastikuprotsesside suunamisel mis tahes jõuvahendite kasutamine Eesti maa-alal elavate teiste riikide kodanike suhtes vastuolus rahvusvaheliste õigusnormidega ja seega lubamatu.⁸⁴ Ka praktiliselt kõik 1990-ndate aastate Eesti parteid ning üleriigilised valitsuskoalitsioonid kõnelesid ametlikult vaid vabatahtlikust, rahumeelsest, inimväärsest ehk „tsiviliseeritud“ tagasirändest.

Eesti poliitilise eliidiga üle-eelmise kümnendi algul tihedamalt lävinud rahvusvaheliste uurimismissioonide raportid ja mõnede kätt pidevalt riigi rahvuspoliitika pulsil hoidnud välisdiplomaatide meenutused sedastavad üheselt, et kohalike võimuesindajate ning ametnikega kohtudes nad mittekodanike maalt välja ajamise ideedega kuluaarides kunagi kokku ei puutunud.⁸⁵ Ilmselt tajuti üsna teravalt oma rahva arvulist väiksust, vahendite puudumist, Vene Föderatsiooni ja

muu maailma võimalikke reaktsioone. Tõenäoliselt oleksid mitte-eestlaste füüsilised väljatõrjumiskatsed kohanud ka suuremat või väiksemat lokaalset vastupanu, eriti kui riigis viibisid veel Vene relvajõud. Hind, mida oleks tulnud maksta otseselt repressiivse sundemigreerimise eest, ähvardanuks tühistada paljud positiivsed saavutused ja jätta Eesti jaoks Läände (pikaks ajaks) suletuks. Nii üritas Laari valitsus eesotsas rahvastikuministriga venekeelset auditooriumi rahustada, nimetades kuuldusi deporteerimiskavade kohta absurdseteks ning kinnitades, et midagi sellist plaanis ei ole ega tule.⁸⁶ Ka Ida-Viru maakonna volikogu lubas oma Kirde-Eesti elanikele suunatud pöördumises olla „mistahes surve vastu vahetada kodukohta, mis mitmed põlvkonnad on oma koduks valinud“.⁸⁷

Küll aga rakendasid keskvõimud esimesel võimalusel ja järjepidevalt mõningaid rahvastava sisuga rändekorralduslikke strateegiaid. Jälgides lisaks annuaalsetele suhteliselt tagasihoidliku suurusega immigratsioonikvootidele (keskmiselt 1000 inimest aastas) hoolikalt sisserändajate (etnilist) tausta ning asudes Eesti kodakondsuseta mitte-eestlaste vabatahtlikku väljarännet riigi eelarvest finantseerima. Vastav rändetoetuste süsteem käivitus 1993. aasta mais ja seda koordineeris juba eelmisel suvel valitsuse korraldusel loodud Eesti Migratsioonifond.

Eesti päritolu isikute „koju“ tagasi meelitamise kõrval moodustasidki fondi põhikulu ülekaalukalt makstavad emigratsioonitoetused. Tänapäevaks on riik eelmainitud sihtasutuse kaudu aastate jooksul öla alla pannud ligi 26 000 välismaalase väljarände. Enim leidis huvilisi 1990-ndate keskel, mil lõviosa Eestist lahkujaid soovis migratsioonifondilt tuge saada. Edaspidi kukkus statistiline

⁸² A. Raudoja. Immigrandid ja/või okupandid II. – Postimees, 07.07.1992.

⁸³ ERRA, f. 2, n. 1, s. 118, l. 169. Eesti Komitee avaldus Eesti Vabariigist kui rahvusriigist 27.08.1991.

⁸⁴ ERRA, f. 2, n. 1, s. 38, l. 92.

⁸⁵ Situation of human rights in Estonia and Latvia: Report of the Secretary-General. UN General Assembly. A/48/511. 26.10.1993, Art. 14; L.P. Fredén. Tagasitulekud. Rootsi julgeolekupoliitika ja Balti riikide iseseisvuse uus algus 1991–1994. Tallinn, 2009, lk. 83.

⁸⁶ G. Komlev. Peeter Olesk: Deportacii ne budet! – Õstoonija, 18.02.1994.

⁸⁷ IVMA [Ida-Viru Maavalitsuse arhiiv]. Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 5, l. 52. Ida-Viru Maakonna Volikogu II istungi protokoll 16.01.1990.

kõver järsult allapoole. Kui ajavahemikul 1993–1996 sai fondi kaudu väljarändetoetust keskmiselt 5000 inimest aastas, siis nt. 2009. a. kõigest 38.⁸⁸ Umbes veerand remigreerujatest olid lähiminevikus olnud töötud, ligi pooled pensionärid, kes tihti ilmas üksi jäänuna soovivad elama asuda oma välisriikides elavate sugulaste juurde. Pakutavate sihtfinantseeringute abil naasti eelkõige Vene Föderatsiooni, Ukrainasse ja Valgevenesse.⁸⁹

Ka riigieelarvelised eraldised olid suuri- mad just 1990-ndate aastate keskpaiku. Aja vältel tegid väljarändavale isikule makstavad summad inflatsiooni, üldise huvi vähenemise ning muude taoliste asjaolude tõttu läbi mõningase kasvu. Esiotsa kanti Eestimaa tolmu jalgelt pühkija arvele 2500 Eesti krooni (160 eurot). Perioodiks 2000–2010 oli keskmine väljarändetoetuse summa inimese kohta kerkinud 7517 Eesti kroonini (480 euron).⁹⁰ Shipärane rahahulk, mis inimese käsutusse anti, on sõltunud eeskätt tema lähima perekonnaringi ulatusest, majanduslikust seisundist, sellest, kui kaugemale ta siirdub ja kas ta on näiteks juba mõne sarnase (välis)programmiga seotud. Kuigi mitmed kunagised migratsioonifondi ning kohalike omavalitsuste vahel väljarändeveskile vee valamiseks sõlmitud koostöökokkulepped näivad ehk toonases üldises sotsiaal-majanduslikus kontekstis muljetavaldavalt soodsad,⁹¹ tuli institutsiooni riikliku rahastamise juures aeg-ajalt ette üsna kroonilist laadi raskusi. Ühest küljest nappis vastvabanenud Eestil endal ressursse, millega mitte-estlaste lahkumist motiveerida; teisalt esines komplikatsioone ka võimalike muude doonorite leidmisel.

Rahvusvaheline toetus

Euroopa riikide esindajad, kes ei olnud unustanud õhtumaade 20. sajandi etniliste puhastuste ajalugu, püüdsid postkommunistlike ühiskondade etnopolitiikat algusest peale mõdukuse piirides hoida. Millegi taolise nagu näiteks 1990-ndate algul endises Jugoslaavias toimunu matkimiseks puudus maailmas sel hetkel mõistagi pea igasugune poliitiline toetus. Suuri raskusi oli seal isegi vabatahtlikkusele baseeruva „dekoloniseerimisdoktriini“ aktsepteerimisega. Ehkki toonase Euroopa Ühenduse liikmesriigid tunnustasid Eesti iseseisvumist valdavalt juriidilise järjepidevuse aspektist lähtudes, anti siiski kohe piisavalt selgelt mõista, et minevikus aset leidnud okupatsioon ei anna rahvusvahelise õiguse taustal lubatavat põhjust selle vältel riiki saabunud isikute sunniviisiliseks deporteerimiseks.⁹² Euroopa Parlamendi 1993. a. aprillist pärinev resolutsioon toonitas kindluse mõttes veel üle, et Eesti valitsuse mis tahes vähemuste jõuga väljasaatmisele suunatud tegevus toob endaga kohe kaasa igasuguse abi ja toetuse täieliku katkemise.⁹³

Vähemasti tegude tasandil käsitles rahvusvaheline üldsus „dekoloniseerimisprotsessi“ veidi teistsuguses vormis, kui nt. DAK seda terminit mõtestada eelistas, jäädes venekeelse tsiviilelanikkonna väljarände korraldamise ideedega kaasaminekul ettevaatlikuks ning Eesti vastavasisuliste palvetele suuresti kurdiks. Märkimisväärselt poliitilist tuge pakuti üksnes Vene armee maalt välja viimise küsimuses, kus diplomaatilise surve põhiraskust asus peagi kandma USA. 13. juulil 1994 võttis Ameerika Ühendriikide Senat

⁸⁸ Vt. MISA – Migratsioon. <http://www.meis.ee/migratsioon1>

⁸⁹ M. Eber. Tägasipõrdumise riiklik toetamine, lk. 17.

⁹⁰ VIII Riigikogu stenogrammid, 17.11.–18.12.1997, 6. istungjärk. Tallinn, lk. 1058; MISA – Migratsioon.

⁹¹ Näiteks 1993. a. oktoobris Narva linnavalitsusega sõlmitud lepingu järgi võis kohalik võim Eesti Vabariigist lahkujale kompenseerida majapidamistarvete transpordikulusid kuni 1500 Eesti krooni isiku kohta ja sõidukulusid kuni 200 krooni isiku kohta, peale selle määrata töötule lisaks veel toetust ühe aasta töötü abiraha suuruses summas. Ka ärasoitvatele pensionäridele nähti ette 6 kuu pensioni suurune lisatoetus ning kõiki kinnipidamiskohtadest vabanenud mittekodanikke ootas lahkumise korral 2400-kroonine täiendav preemia. (NLA, f. 20, n. 5, s. 46, l. 2. Eesti Migratsioonifondi ja Narva Linnavalitsuse koostöökokkulepe 14.10.1993)

⁹² Vt. nt. I. Ziemele. State continuity, lk. 259, 317.

⁹³ D. Crols. Old and new minorities on the international chessboard. From league to union. – D. J. Smith (ed.). The Baltic states and their region. New Europe or old? Amsterdam, 2005, lk. 195.

vastu otsuse, millega seoti ligi miljardi dollari suurune Venemaale mõeldud finantsabipakett vägede Balti riikidest väljaviimiseks sama aasta 31. augustiks.⁹⁴ Iseäranis tuline poliitiline kemplemine käis sealjuures Tallinna ja Riia silmis võrdlemisi üheselt ebasoovitavate isikute kategooriasse kuuluvate Vene erusõjaväelaste elamislubade ning sotsiaalsete garantiide ümber, kuna hüpoteetilisest väliskriisi olukorras kardeti neid käituvat pigem viienda kolonnina. 26. juulil 1994 Moskvas L. Meri ja B. Jeltsini vahel sõlmitud ning Eesti avalikkuses rohkelt sarjata saanud, kuid detsembris 1995 Riigikogus siiski heaks kiidetud kokkulepete kohaselt võisid ligikaudu 11 000 Vene sõjaväepensionäri ja teist samapalju nende pereliiget saada Eesti tähtajalise elamisloa ühes õigusega erastada enda valduses olevad elamispinnad.⁹⁵ Kes võis paigale jääda ning kellele keelduti Eesti riigi julgeoleku ohustamise kahtluste tõttu elamisloa väljastamast, kuulus Eesti Vabariigi otsustuspädevusse. Endiste Nõukogude armee ohvitseride elamislubade taotlusi vaatasid lisaks 1994. aasta detsembris moodustatud eraldi valitsuskomisjonile – mille koosseisus figureeris teiste seas ka OSCE esindaja – läbi veel Kodakondsus- ja Migratsiooniamet ning Kaitsepolitsei. Sellest hoolimata neist peaaegu kedagi üksikjuhtumite menetlemise raames maalt välja suunata ei õnnestunud. Paljuski raskendas võõrvõimu relvajõududes kaadrisõjaväelasena leiba teeninud kaadri riigist välja saatmist seal ebaseaduslikult viibivate isikute kahepoolse tagasivõtulepingu puudumine Venemaaga. 1996. aasta sügiseks oli absoluutne enamus Eestis

demobiliseeritud veteranidest siin ajutise elamisloa endale saanud.⁹⁶

USA juhtkond püüdis oma Balti kolleegide elu siin kergemaks teha sellega, et allkirjastas 1994. aasta juulis Vene Föderatsiooni bilateraalse majutusprogrammi (*Russian Military Officer Resettlement Program: Housing Certificate Program*), mis pidi Vene Föderatsiooni välisriikides paiknevaid eruohtvitsere repatrieeruma meelitama. Iga militaarpenzionärist emigrant, kes sõlmis koordineeriva abiorganisatsiooniga (USAID) lepingu ning võttis endale kohustuse Eestist lahkuda, sai 25 000 USA dollari suuruse vautšeri, mida võis kasutada Venemaal elamislinna soetamiseks. 1990-ndate aastatega piirdunud programmi vältel väljastati sääraseid maksetõendeid Eestis ligi paarile tuhandele erusõjaväelasele. Neist paljud müüsid oma Venemaal sihtfinantside eest ostetud kinnisvara maha, ent jäid paigale või pöördusid hiljem kokkulepet eirates tagasi Eestisse.⁹⁷ Seega, üldjoontes kunagisest Nõukogude ohvitserikorpusest vabanemine küll nurjus, kuid sisuliselt võib suuresti Lääne mõjutusel toimunud okupatsiooniar mee riigist ära viimist lugeda nn. rahumeelse dekolonisatsiooni õpikunäiteks.

Venekeelse tsiviilelanikkonna kahandamisest pandi Eesti poliitilistes organites märksa suuremaid lootusi koostööle Venemaaga. Vastavate rändelaste lepete sõlmimise vajadusele vihjasid ridamisi juba nii Eesti Komitee, Rahvarinne kui ka Ülemnõukogu saadikud, rääkimata dekoloniseerimistoimkonna aktiivist.⁹⁸ NSV Liidu 3. aprillil 1990 heaks kiidetud „Liiduvabariigi NSVL-ist väljumi-

⁹⁴ Senate Amendment No. 2240 to H.R.4426, Foreign operations, export financing, and related programs supplemental appropriations Act, 1994. <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/D?r103:2:./temp/~r103B8TqVf:>

⁹⁵ Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vaheline kokkulepe Vene Föderatsiooni relvajõudude pensionäride sotsiaalsete tagatiste küsimuses Eesti Vabariigi territooriumil. – Riigi Teataja II 1995, 46, 203.

⁹⁶ Vt. nt. A. Jarne. Vene sõjaväepensionärid seljatamas Eesti riiki. – Postimees, 02.11.1996; T. Mattson. Vene sõjaväe inimpäränd Eestis. – Postimees, 26.07.1997.

⁹⁷ ERA, f. 5040, n. 2, s. 36, l. 88. VF Eesti saatkonna sotsiaalkindlustuse osakonna teatis A. Karabutile 20.10.1999; Audit of Russian Officer Resettlement Program under USAID Project 110-0008. Audit Report No. 8-118-96-001. 04.12.1995. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDABM346.pdf; T. Mattson. Vene sõjaväe inimpäränd Eestis. – Postimees, 26.07.1997. Sõjaväepensionäride remigratsiooni sponsorisid lisaks USA-le ka Rootsi, Soome ja Hollandi valitsus. (K. Hallik. Nationalising policies and integration challenges. – M. Lauristin; M. Heidmets (eds.). The challenge of the Russian minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia. Tartu, 2002, lk. 69).

⁹⁸ ERRA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 51; ERAF, f. 9599, n. 1, s. 33, l. 12. Rahvarinde põhimõtted nn „Vene küsimuse“ lahendamiseks 04.08.1991; ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 9. DAK-i pöördumine avalikkuse poole 15.12.1993.

sega seotud küsimuste lahendamise korra“ paragrahv 15 sätestas, et kõik kodanike liidusisese emigreerumise toetamisega seotud kulud kannab lähtevabariik.⁹⁹ Ka mõnede venelastest Ülemnõukogu liikmete meelest tulnuks vabatahtlikele lahkujatele mõeldud majad teiselpool piiri ehitada Eesti maksu- maksja rahadega, Venemaa valitsejate hoo- leks pidanuks jääma asjakohaste maaeral- diste tegemine ning kompakitse „balti-vene“ asuala moodustumise korral vahest sellele ka vabamajanduspiirkonna staatuse andmine.¹⁰⁰

Vastastikused kohustused, mis puudutasid ümberasujatele materiaalse ja muu abi osuta- mist, lubati 1991. aasta 12. jaanuaril ilmaval- gust näinud Vene NFSV ning Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste lepingu artikli V järgi siiski tulevikus eraldi kontrahtiga täpsemalt ära määratleda. Nõukogude Liidu kokkuvarisemise ajaks samuti linnastumise ja paiguti põllumajanduslike regioonide kiire- nenud tühjenemise küüsi langenud idanaabri demograafilise olukorra tõttu soodsaid tuuli tunnetanud Rahvarinne alustas sealse tärkava kodanikuühiskonna esindajatega konkreetse- maid tagasirände korraldamise alaseid läbi- rääkimisi juba 1991. aasta kevadel. Kontak- teeruti poliitilise liikumisega Demokraatlik Venemaa (*Demokratičeskaja Rossija*) ning vastse ümberasujate tugihendusega Kodu- maa Avarused (*Rodnye Prostory*), kuid kuigi kaugele nn. vene küsimuse lahendamise osas neid kanaleid pidi ei jõutud.¹⁰¹

Uutes poliitilistes oludes muutusid nõupidamised ametlikumaks. Vene Föde- ratsiooni ja Eesti riiklike delegatsioonide vaheliste migratsioonikõneluste protsessiga tehti algust 1992. aasta aprillis. „Kokkulepe

isikute abistamise kohta, kes asuvad Eestist ümber Venemaale ja Venemaalt Eestisse“ valmis lõplikult järgmise aasta suveks ning 5. oktoobril 1993 kirjutasid migratsiooni- ametite juhid A. Kollist ning T. Regent sel- lele Tallinnas alla. Nimetatud pakti kohaselt oli selliste migrantide kinnisvara õiguslikult kõigiti kaitstud, nad võisid enda omandi eel- misel kodumaal maha müüa ja vallasvara soodustingimustel järgmisele kaasa võtta. Ühtlasi pidi lähteriik aitama kompenseerida ümberasumise kulusid ning sihtriiki saabujaid töö- ja elukoha leidmisel.¹⁰² Vastav leping kinnitati Venemaa Föderaalnõukogus 16. novembril 1994, ratifitseeriti Riigiduumas 21. novembril 1994 ning allkirjastati päev hiljem president Jeltsini poolt föderaalsea- dusena. Eesti pool seda kokkulepet siiani ratifitseerinud ei ole. Ilmselt näis väikeriigi võimukandjatele enim kõhkklusi valmistavat lepingu majanduslik külg. „Vene pool, saades aru, et Eesti poolelt ümberasujate arv ületab tunduvalt neilt ümberasujate arvu, taotles algusest peale väga laialdasi kohustusi väl- jasõiduriigile ümberasujate materiaalse toe- tamise osas.“¹⁰³ (Eesti vahendite arvel pidi ehitatama Venemaale siirdujatele elamispin- nad või kompenseeritama selle omandamise kulud. Ühtlasi sooviti, et Eesti riik hüvitaks emigrantide Eestisse jääva elamispinna turu- hinnaga.) „Eesti pool, saades küll aru vajadu- sest vabatahtlikku väljarännet stimuleerida, ei pidanud võimalikuks võtta riigieelarvele sellist koormust.“¹⁰⁴ Samuti hakkas pikkamisi muret valmistama teatud artiklite aegumisest tingitud vastuolulisus Eesti seadusandlusega. Mõnes punktis oli leping ebaselge ja mitmeti tõlgendatav. Ratifitseerimist vastustavaid

⁹⁹ O porjadke rešenija voprosov, svjazannyx s vyxodom sojuznoj respubliki iz SSSR. Zakon Sojuza Sovetskix Socialističeskix Respublik, 3 aprjelja 1990 g. – Izvestija, 07.04.1990, lk. 1–2.

¹⁰⁰ Vt. K. Muuli. Venelased Eestis: kas viies kolonn või riigitruu rahvusrühm? – Postimees, 08.11.1991; Eestist on lahkumas 20% mitte-eestlasi, prognoosib saadik Lebedev. – Eesti Ekspress, 08.11.1991.

¹⁰¹ H. Talving. Ignar Fjuk: kodakondsusest. – Rahva Häääl, 19.10.1991; A. Lapšov. „Rodnye prostory“ vstrečajut russkix. – Rossijskaja Gazeta, 27.11.1991.

¹⁰² Lepingu eestikeelne tekst asub nt. ERA, f. 5040, n. 2, s. 163, l. 185–190. 1993. a. novembris sõlmiti samalaadne üldsõnaline kokkulepe Venemaa ja Läti vahel. (J. Prikulis. Migration and repatriation issues in Post-Soviet countries: the Latvian case. Final report. NATO Democratic Institutions Fellowships Programme, Riga, 1997, lk. 19. <http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/prikulis.pdf>).

¹⁰³ ERA, f. 5040, n. 2, s. 163, l. 191. P. Kaptan V. Toometile, s.d.

¹⁰⁴ Samas.

põhjendusi toodi teisigi.¹⁰⁵ Hoolimata aastate möödudes lepingu parlamendis kinnitamise suhtes toetavamaks muutunud riiklike agentuuride (KMA) Toompeale lähetatud seletuskirjadest ning Tiit Vähi valitsuse programmilistest manifestatsioonidest ei saanud sellest koostööprojektist ikkagi asja. Kohati oli huvipuudus täheldatav pigem vastaspoole puhul. Suur riik ei olnud oma „hõimuvendade“ tagasikutsumise osas esialgu kuigi entusiastlik, sest Jeltsini valitsus pelgas, et võimalik venelaste voog võib maad, mis oli juba piisavalt üle ujutatud Kesk-Aasia vabariikidest pärit põgenikega, sotsiaalmajanduslikult veelgi destabiliseerida.¹⁰⁶

Ekh seda agaramalt püüdsid riikidevahelise ühistöö lünki täita mitmesugused otsestalt ümberasujate abistamisega tegelevad mittetulundusühingud, erafirmad ja -organisatsioonid. Esimesed seesugused omaalgatuslikud ettevõtted tekkisid juba enne Eesti iseseisvuse taastamist. Olgu siinkohal nimetatud näiteks gruppi „Kanada“, kelle eesmärgiks oli korraldada inimeste väljarändamist Põhja-Ameerikasse, või selgemalt mitte-estlastele orienteeritud Ühiskondlikku Komiteed „Emigratsioon“ (*Ėmigracija*). Aastail 1991–1992 lisandusid neile tuntumatest koondistest Vene Väli (*Russkoe Pole*), Lätted (*Istoki*), Venemaalane (*Rossijanin*), Koostöö (*Sotrudničestvo*) jt., vahendades muu hulgas informatsiooni ümberasumise võimalike regioonide kohta.¹⁰⁷ Nende eraalgatuslike agentuuride jõupingutuste tulemuslikkuse hindamiseks napib siinkirjutajal paraku andmeid. Küll on ajakirjanduse põhjal teada,

et neid perekondi, keda sel viisil Venemaa erinevatesse rajoonidesse kolida aidati, oli vähemalt paar tuhat. Samas leidub väiteid, mille kohaselt kogu säärane „ümberasumistööstus“ oli stiihiline, regulatsioonivaba, Eesti vastavate ametkondade tegevusega kooskõlastamata ning tihti liigse omakasu või otsese pettuse peal väljas.¹⁰⁸

Kokkuvõtvalt

Võib öelda, et kuigi paljud riigi arvuka venekeelse kogukonna liikmed tundsid end 1990-ndate aastate alguse etnopolitiilistest ümberkorraldustest häirituna, olid Eestiga seotud tõmbetegurid suhteliselt tugevad ja enamik neist eelistas paigale jääda. Väljarände haripunktiks kujunes 1992. aasta, mil Eestist emigreerus 37 375 inimest, ületades sellega kogu eelneva kümnendi keskmist ligi kolm korda. Väga sageli olid need endise Nõukogude armee, sealhulgas sõjalis-tööstusliku kompleksi liikmed ühes perekondadega. Kokkuvõttes kahanes 1989. ja 2000. aasta rahvaloenduste vahelisel ajal mitte-estlaste arv rände tõttu umbes 145 000 inimese võrra, neist lõviosa nimetatud perioodi esimese kuue aasta vältel.¹⁰⁹ Tervikuna tähendas see seda, et Eesti keeleliste vähemuste koguhulk alanes niiviisi umbkaudu neljandiku ulatuses. Etniliste venelaste sootsium kaotas oma liikmetest rohkem kui veerandi,¹¹⁰ ukrainlaste ja valgevenelaste kooslus enam kui kolmandiku ning teised vähemusgrupid, – esmajärjekorras ingerisoomlased, juudid ja Venemaalt pärit sakslased – pisenesisid kokku peaaegu poole

¹⁰⁵ Vt. samas, lk. 198–199, 202–203, 206. Siseministeriumi hinnang Eesti-Vene ümberasujate isikute abistamise lepingule 16.11.1999.

¹⁰⁶ J. Skolnick. Grappling with the legacy, lk. 409.

¹⁰⁷ ERA, f. 1608, n. 2, s. 453, l. 1; A. Toots. Immigration in Estonia, lk. 70; Vene fond abistab ümberasujaid. – Öhtuleht, 06.05.1994, lk. 7.

¹⁰⁸ Vt. nt. J. Olep. Kaks organisatsiooni juba tegelevad venelaste remigratsiooniga. – Hommikuleht, 17.02.1993; D. Laitin. Identity in formation, lk. 124, 168–169.

¹⁰⁹ T. Tammaru, H. Kulu. The ethnic minorities of Estonia. Changing size, location, and composition. – Eurasian Geography and Economics 2003, vol. 44, no. 2, lk. 108–109.

¹¹⁰ Selles osas oli Eesti venelaste väljaränne üsna samast klassist lõunapoolsete Balti riikidega, ent jäi tublusti alla näiteks Tadžikistanile, Aserbaidžaanile või Gruusiale, kust üheksakümnendail aastail emigreerusid vägivalla ning üha halveneva majandusliku olukorra eest ligi pooled, Armeenia puhul aga koguni kolmveerand sealsetest venelastest. (T. Heleniak. Migration of the russian diaspora after the breakup of the Soviet Union. – Journal of International Affairs 2004, vol. 57, no. 2, lk. 106; M. Gibney, R. Hansen (eds.). Immigration and asylum. From 1900 to the present. Entries J to Z, Volume 2. Santa Barbara, 2005, lk. 536).

võrra.¹¹¹ Valdavalt siirduti ida poole, Venemaale ja teistesse SRÜ riikidesse, ent uuel sajandil hakkasid tasapisi kasvama rändevood ka Lääne ühiskondadesse.¹¹² Üheksakümnendate aastate keskpaigaks russofoonse rahvastiku massiline väljavool Eestist üldiselt siiski lakkas. Eestlaste osakaal püsielanikkonnas tegi läbi küll umbes 6–7%-se tõusu ning küündis 2000. aasta rahvaloenduseks ligi 68%-ni, kuid see tähendas ka, et põhirahvuse eeltoodud spekulatiivset „turvalist enamust“ ei saavutatud ja Eesti rahvastiku struktuur jäi etnilises plaanis sisuliselt pea sama killustunuks kui enne omariikluse taastamist.

Mitmed analüütikud peavad mitte-eestlaste üheksakümnendate aastate väljarännet just nimelt eeskätt Eesti rahvastavate diskursuste, praktikate, poliitikate ja protsesside tagajärjeks. Rõhutatakse nende rahulolematust riigi ideoloogiaga, tajutud rahvuspingeid, võimaliku etnilise diskrimineerimise või konflikti puhkemise hirme, ebakindlust (laste) tuleviku ees, Eesti kodakondsuse, keele, välismaalaste ning haridusega seonduvast seadusandlusest johtuvat psühholoogilist ebamugavustunnet.¹¹³ Eelneva kõrval leidub korduvaid tähelepanekuid, et minekumotiivid olid vähemasti osaliselt majandusliku iseloomuga. Sageli suunduti pärast (endise liidulise alluvusega) tehaste sulgemist või tootmismahtude kahanemisest tingitud koondamist samaladset tööd jätkama kuhugi piiri taha või pöörduiti kunagisse koduregiooni tagasi. Aastail 1992–1993 läbi viidud sotsioloogilistes küsitlustes viitasid venekeelsed emigrandid enda Eestist lahkumise kõige olulisema

stiimulina just tööpuudusele.¹¹⁴ Ilmselt võib mitte-eestlaste Eestist emigreerumise põhjuseid lugeda kompleksseteks. Lisades eelmainitud tõuketeguritele veel näiteks mitmesugused perekondlikud ajendid. Ehk teisisõnu, erinevate inimeste puhul toimusid erinevad impulsid.

Küsimus, kuivõrd on n.-ö. dekoloniseerival ühiskonnal võimalik või vajalik pöörduda tagasi koloniseerimiseelse elukorralduse juurde, on olnud laiemalt üks postkoloniaalsete uuringute tüüpprobleeme.¹¹⁵ Erinevalt poliitilistest äärmusrühmitustest ei näinud Eestit valitsenud eliidi enamus teisest rahvusest uusasunike ning nende järeltulijate ulatuslikku vabatahtlikku kolimist oma etnilisele kodumaale kuigi tõenäolise perspektiivina. Väljarände ergutamiseks mõeldud hüvitussummade hüppeliseks kergitamiseks vahendeid ei leitud. Peale üksikute erandite ei suudetud lahkuma sundida isegi Eesti põhiseadusliku režiimi õonestamise, kodanikuallumatuse ja etnilise vaenu õhutamise eest vastava ettekirjutuse saanud isikuid. Seda raskendas muu hulgas kuni 1999. aasta kevadeni vajaka olnud välisriikide kodanike maalt välja saatmise täielik õiguskord. Nn. hallipassimeeste jõuga pagendamiseks puudus tegelikkuses praktiliselt ka mehhanism, sest ühtki riiki ei saanud sundida vastu võtma isikuid, kes tema kodanikud ei olnud. Liiatigi võis täheldada tendentsi, et mitmed 1990ndate aastate esimesel poolel Eesti hüljanud venekeelsed inimesed hakkasid aja jookslul üha enam siia tagasi pöörduma.

Laiem arusaam, et Nõukogude ajal Ees-

¹¹¹ 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus II, lk. 64.

¹¹² Rossijskij statističeskij ežegodnik 2005. Statističeskij sbornik. Moskva, 2006, lk. 129; H. Rannala jt. Eesti demograafiline areng ja selle jätkusuutlikkus. – Eesti inimarengu aruanne 2008. Tallinn, 2009, lk. 16.

¹¹³ Z. Zaiionchkovskaia. Interethnic tensions and demographic movement in Russia, Ukraine, and Estonia. – L. Drobizheva jt. (eds.). Ethnic conflict in the Post-Soviet world: Case Studies and Analysis. Armonk, 1996, lk. 336; V. Parol'. Osobennosti mežetničeskoi social'no-političeskoi situacii v Ėstonii i osnovnye puti ee normalizacii. – V. Bojkov, N. Bassel' (sost.). Russkie v Ėstonii na poroge XXI veka: prošloe, nastojaščee, buduščee. Tallinn, 2000, lk. 28; Mõni kvalitatiivne uuring kinnitab venekeelsete emigrantide rändemotiivide puhul säärase tausta esinemist ka 2000-ndail aastail. (S. Aptekar. Contexts of exit in the migration of russian speakers from the Baltic countries to Ireland. Ethnicities 2009, vol. 9, no. 4, 2009, lk. 507–508, 519–522).

¹¹⁴ A. Kuddo. Immigratsioon ja Eesti majandus. – Hommikuleht, 22.04.1993; Kirde-Eesti linnaelanike suhtumisest Eestis toimuvasse. Tartu Ülikooli turu-uurimisrühma uuring, oktoober 1993, lk. 17; L. Tepp. Rahvastikuränne Eestisse ja Eestist välja. – Eesti Statistika 1994, nr. 9, lk. 25.

¹¹⁵ Vt. P. Peiker. Postkoloniaalsed uuringud. – E. Annus (toim.). 20. sajandi mõttevoolud. Tartu, 2009, lk. 867.

tisse rännanud teiste rahvuste esindajad on otsustanud enamaltjaolt Eestisse jäädagi, saabus Eesti üldsuse jaoks päris uue aastatuhande künnisel, mil esimene riiklik integratsiooniprogramm oli juba käivitunud. Teatav sotsiaalne tellimus muulaste n.-ö. väljasuunamispoliitikale polnud kindlasti veel sugugi kadunud. 2000. aasta märtsis läbi viidud ja meedias avaramat kõlapinda tekitanud esindusliku valimiga monitooringu järgi toetas 46% eestlastest rohkem või vähem väidet, et teistest rahvustest inimeste lahkumine on Eestile kasulik.¹¹⁶ Saades säärastest signaalidest innustust, hakkasid möödunud sajandivahetuse paiku siseministeeriumis uue hooga ringlema ideed, kuidas mitte-eestlaste soikuma kippuvale väljarände elu sisse puhuda. 2000. aasta keskpaigaks koostas selle välismaalaste osakonna juhataja Jaak Valge seitsmeleheküljelse muulaste vabatahtliku emigratsiooniprogrammi kavandi, kus prognoositi kuni 50 000 inimese lahkumist 20 000-le Eesti kroonile tõstetava rändetoetuse korral. Kui seda valdavalt elu hammasrataste vahele jäänud ning halvasti kohanenud Venemaa kodanikele orienteeritud eelnõu aga avalikkusele esitleti, distantseerisid juhtivad poliitikud, kaasa arvatud rahvastikuminister Katrin Saks, peaminister Mart Laar ja siseministeeriumi asekancler Tiit Sepp end sellest resoluutselt. Siseministeeriumi esindajate sõnul polnud nende üksus nimetatud programmi tellinud ega kavatse seda rakendada. Varasemat paradigmat muutnud peaminister Laari väitel ei haakunud Valge plaanid mingil kombel valitsuse (integratsioonist lähtuva) poliitikaga ja ta teatas koguni peatsest Migratsioonifondi sulgemisest.¹¹⁷ Nii oli valitsuste remigratsiooni mahitamise retoorika mõnede reaalselt tarvitusele võetud (kaud-

sete) abinõude taustal enamjaolt võrdlemisi õõnes ning erakondade 1990-ndate aastate ulatuslike dekoloniseerimiskavade väljatöötamise lubadused osutusid radikaalsemate rahvuslaste meelehärmiks pigem valimiseelseteks rahvuspopulistlikeks loosungiteks.

Ajapikku juurdusid Eesti ühiskonnas järjest enam vaated, et teise kodukeelega püsielanike massiline väljaränne ei pruugi olla Eestile ka kasulik. Kuigi ühest küljest nähti mitte-eestlaste lahkumist rahvastavate projektide teostamist hõlbustavana, tajuti inimeste – iseäranis nooremate, haritumate ja professionaalide – väljavoolu uute probleemide allikana. Seoses rahvaarvu pideva vähenemise, vananemise ning tööjõu väljarände küllalt kõrgete statistiliste näitajatega oli iseseisvat Eestit hakanud ähvardama hoopis olukord, kus maksumaksjate hulga edasisse vähenemise korral muutub ühiskonna endise elatustaseme säilitamine tunduvalt keerulisemaks. Ekspert hinnangute järgi kahjustaks muulaste intensiivne emigratsioon Eesti majandust, süvendaks teatud ettevõtetes tehnilise väljaõppega personali puudujääke, annaks hoobi transpordisektorile ning põlevkivienergeetika toimimisele. Säärase varjukülgedega võitlemine sünnitaks vajaduse importida täiendavat võõrtööjõudu, kes tõenäoliselt tunneb põhirahvuse keelt ja meelt senistest muulastest veelgi vähem.¹¹⁸ Kindlasti mõjutas Euroopa Liitu astumise foonil pigem sellise tonaalsuse omandanud mõttevahetus ka poliitikuid, kel pealegi tuli varsti järjest sagedamini pead murda küsimusega, kuidas inimeste üha kasvavat välismaale siirdumist pigem pidurdada. Seega taandus koos poliitilise tahte hääbumisega umbes käesoleva sajandi alguseks päevakorralt ka dekolonisatsiooni diskursus. Kui aga käsit-

¹¹⁶ J. Kruusvall. Integratsioonist arusaamine Eesti ühiskonnas. – M. Lauristin, R. Vetik (koost.). Integratsioon Eesti ühiskonnas. Monitooring 2000. Tallinn, 2000, lk. 18.

¹¹⁷ ERA, f. 5040, n. 2, s. 163, l. 205; J. Püttsepp, T. Sildam. Siseministeerium loodab pooled Vene kodanikud lahkuma panna. – Postimees, 23.08.2000; K. Kalamees, O. Rand. Muulaste kolimise plaan suri sündides. – Eesti Päevaleht, 24.08.2000; T. Sildam. Mart Laar sulgeb migratsioonifondi. – Postimees, 24.08.2000.

¹¹⁸ Vt. nt. ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 22–23, 25. ÜRO Arenguprogrammi integratsiooniprojekt: raamdokument 17.07.1997; ERA, f. 5040, n. 2, s. 292, l. 2. Lõimumine peale aprillikriisi: ekspert hinnangute kokkuvõte, juuni 2007; E. Soosaar. Üherahvuseline Eesti kui sinine unistus. – Eesti Päevaleht, 21.09.2001; R. Sikk. Muulaste lahkumine võrdub katastroofiga. – Eesti Päevaleht, 14.09.2000.

leda viimast märksa avaramas tähenduses,¹¹⁹ siis see „dekolonisatsiooni“ protsess paljudel elualadel alles endiselt kestab.

Põhijäreldustena võib veel kord nentida, et taas maailmakaardile tekkinud Eesti on vaadeldav ühtlasi postkoloniaalset rändepoliitikat viljeleva riigina. Paralleelselt Nõukogude võimust vabanemisega hakati siin varakult opereerima ka dekolonisatsiooni mõistega, millega kaasnesid muu hulgas tugevad etno-demograafilised konnotatsioonid ja mis kujutasid endast suuresti „derussifitseerimist“ tähistavat eufemismi. Võimule tulnud poliitilise eliidi seas oli märgatav teatav rahvastiku koosseisu tagasipööramise ambitsioon ning pea esimesel võimalusel viidi ellu mõningaid rahvustava sisuga rändekorralduslikke strateegiaid. Lisaks mitte-eestlastele kehtetatud võrdlemisi tagasihoidlikele immigratsioonikvootidele asuti Eesti kodakondsuseta teistest rahvustest isikute vabatahtlikku väljarännet riigi eelarveliste vahenditega soodustama. Eesti riigiametnikud kuulasid 1990-ndate esimesel poolel keskvalitsusega kooskõlastatult maad, kas venekeelse vähemuse remigreerumise stimuleerimisel võiksid appi tulla välisriigid, tehes ühtlasi parlamentaarsel tasandil vastavaid pöördumisi ÜRO liikmete aadressil. Selgemat poliitilist tuge pakkus Lääs üksnes Vene okupatsiooniar mee riigist välja viimisel, mida võib põhimõtteliselt lugeda rahumeelse dekolonisatsiooni ilmekaks näiteks. Eesti ja Venemaa vaheline vabatahtlikke tsivilistidest ümberasuajaid puudutav koostöö jäi erinevatel põhjustel vaid plaanide pinnale. Postkommunistliku Eesti keeleliste vähemuste koguhulk kahanes 21. sajandi alguseks komplekssetel põhjustel küll umbkaudu neljandiku ulatuses, kuid riigi etniline rahvastiku struktuur jäi suhteliselt samaks. Samal ajal hakkas nii siseriiklikest, majanduslikest, demograafilistest kui ka välisteguritest johtuvalt kiirelt kuhtuma ka emigratsiooni mahitamise retoorika.

Reigo Lokk

(1980), *PhD*, uusim aeg, Tartu Ülikool, Lossi 3, 51003 Tartu, reigo.lokk@ut.ee

¹¹⁹ Nt. S. Oksanen. Dekolonisatsiooniajastust, lk. 547–549.